

Доц. Я. П. ЗУБКО

ФАУНА ССАВЦІВ НИЖНЬОГО ДНІПРА

В-4085

(Окремий відбиток з книги „Наукові записки“ том IV Харківського Державного Педагогічного Інституту за 1940 рік)

Доц. Я. П. ЗУБКО

ФАУНА ССАВЦІВ НИЖНЬОГО ДНІПРА¹

I. Вступні зауваження.

Фауна ссавців нижнього Дніпра ще порівняно мало досліджена. Крім праць проф. А. А. Браунера, в яких подаються досить обмежені відомості про фауну ссавців Південної України (Херсонщина, Асканія Нова тощо), і окремих випадкових вказівок інших авторів, ще нема скількибудь вичерпливих відомостей про фауну цього краю.

З новіших дослідників Б. А. Кузнецов (17) відзначає, що „...фауна млекопитающих (южноукраинских степей) ...остается поныне изученной очень слабо“. А між тим, вивчення фауни цього району важливе для розв'язування ряду теоретичних (зоогеографічних, екологічних та біоценологічних) і практичних питань (боротьба з шкідниками, хутрова справа і т. д.). Тепер, коли значна територія району нижнього Дніпра відведена під діляниці Державного чорноморського заповідника, створено умови, що особливо сприяють організації відповідних досліджень.

Ця робота є наслідок опрацювання матеріалів (колекцій і спостережень), зібраних протягом двох років (1935—1936) під час літніх польових досліджень фауни ссавців нижнього Дніпра. Всього нами зібрано до 500 шкурок та черепів ссавців, а також проведено роботу по дослідженню екології й умов поширення ссавців згаданого району.

Звичайно, запропонована робота не претендує на цілковите розроблення теми, бо це буде можливе тільки після того, як остаточно завершиться дослідження.

Закінчуючи цю коротеньку передмову, висловлюю щиру подяку проф. В. Г. Аверіну і проф. Н. О. Шостенко, що подали мені багато цінних порад.

II. Еколого-фауністичний огляд району.

Історія краю. Досліджена нами територія (рис. 1) займає найбільш південну частину УРСР і належить до сучасної Миколаївщини (кол. Дніпровський повіт, Таврійської губернії). До цієї території належить материкова частина, розташована трикутником між Дніпром та його лиманом, з одного боку, і Чорним морем з другого, а також о-ва Джарилгач, Тендер, Орлів, Довгий, Смалений, Бабин.

В геологічному минулому досліджена територія кілька разів була вкрита морем і остаточно звільнилася від Понтичного моря лише в пліоценовий період.

¹ Докладено на Першій українській фауністичній конференції при Академії наук УРСР 25—30 листопада 1936 р.

Після звільнення від моря територія нижнього Дніпра зазнала й дальших геологічних змін, в зв'язку з коливанням прилеглих до моря територій. В. І. Крокос (20) низину Дніпра вважає „отчетливо выраженным районом вековых колебаний“. Саме через це спостерігалися блукання річок в їх нижніх течіях.

Блукання Дніпра в південній його частині також геологічно доведене. В. Крокос і О. Піотровський (20, 46) вважають, що Дніпро раніше мав інший, більш східний напрям і вливався в Чорне море десь коло села Карги. Отже, тераса між сучасним Дніпром від Кахівки до Гирла і лінією, що йде трохи на схід від Кахівки до Каркеницької затоки, є дельтою старого Дніпра.

Острови Джарилгач, Тендер, Довгий та інші є пізнішими геологічними утвореннями морського намівного походження й складаються з цементованого ракушняка і піску [Н. О. Двойченко¹ і Н. О. Соколов (51)].

Рельєф і ґрунт. Геологічне минуле краю відповідно відбилося на рельєфі й ґрунті дослідженого району. Рельєф території нижнього Дніпра загалом являє собою рівнину, що поступово знижується до Чорного моря. Характерною для цієї рівнини є, з одного боку, наявність великої кількості знижень (подів), а з другого — кучугурних (хвилястих) піщаних масивів, які тягнуться по лівому березі Дніпра, починаючи від Кахівки й до Кінбурнської коси включно.

Ґрунт даної території належить до різних відмін південних чорноземів. По березі Чорного моря тягнеться смуга чорноземно-солонцевого та солонцево-солончакового комплексів. По всьому нижньому лівому березі нижнього Дніпра тягнуться піщані масиви, які почасті роздимаються, почасти вкриті степово-піщаним ґрунтом. До району пісків лівобічної тераси Дніпра прилягає район чорноземельних супіщаних і глинясто-піщаних ґрунтів (Г. Махов — 33).

Така строкатість ґрунту зумовлюється тут цілим рядом причин, а саме: повільним зниженням даної території до моря, зміною механічного складу лесу в бік піскуватості, засоленість ґрунтів не лише в надморській смузі, але й плямами у прилеглий частині тераси, розвиненість мікрорельєфу, що викликає нерівномірний розподіл води на поверхні степу, наявність великих та глибоких знижень — подів (Г. Махов — 33).

Клімат. Клімат південноукраїнських степів; зокрема району нижнього Дніпра, також має свої особливості. Проф. Камінський відносить степи Криму і прилеглий район українських степів до особливої кліматичної області, а саме — області сухих каштанових степів. Дощі тут випадають рідко: пересічна кількість опадів за рік 300—400 мм.

Як і в усій південно-степовій частині, тут панують східні й північно-східні вітри, що їх за сухість і високу температуру тут звуть „суховіями“. Суховії часто дмуть по кілька днів підряд і згубно впливають на рослинність цієї місцевості. Відносна вологість у даному районі (липень — серпень) о першій годині дня 35—40%, при пересічній температурі (червень — липень) 20—27°. У північних степах України в той же час вологість становить 39—44% при тій самій температурі.

Отже, все сказане вище свідчить про порівняно значну сухість клімату даного району.

¹ Цитовано за Н. Десятовою-Шостенко (10).

Рослинність. Рослинність дослідженої території досить різноманітна. Як відомо, ця територія розташована в зоні південно-українських степів і охоплює такі ботаніко-географічні райони (Лавренко—24):

1) Нижнєдніпровський плавнево-піскуватий район, що охоплює заплавну та піщану терасу нижнього Дніпра від Кахівки до Кінбурнської коси включно.

2) Надморський солонцево-солончаковий район—смуга солонців та солончаків по березі Чорного моря від Ягорлицької затоки до Молочного лиману з островами Джарилгач, Тендер тощо.

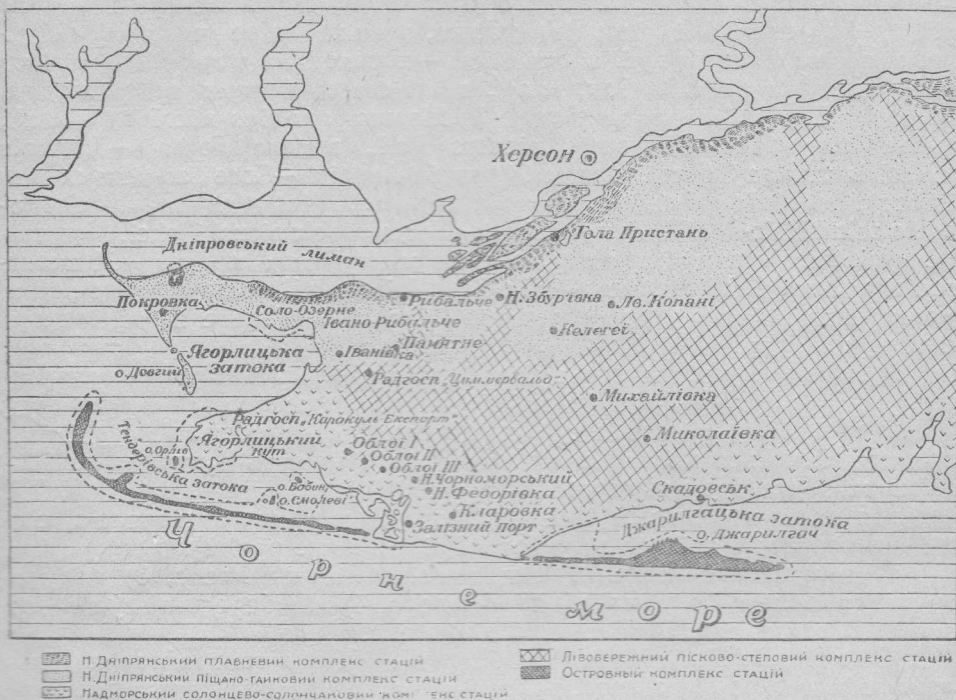

Рис. 1

3) Лівобережний супісково-степовий підрайон, що охоплює територію з супісковим чорноземом і прилягає до піщаної тераси Дніпра.

Нижнєдніпровський плавнево-піскуватий район характеризується наявністю такої рослинності: на пісках зустрічається полин — *Artemisia campestris* L., типець—*Festuca ovina* L., чебрець—*Thymus boryst.* тощо.

Заплавина поросла заростями болотяного зілля, переважно *Phragmites communis* Trin., *Typha angustifolia* L., *Scirpus lacustris* L., *Lythrum salicaria* L., *Euphorbia palustris* L., *Althaea officinalis* L., *Cirsium incanum* Fisch. тощо. Особливо великі зарості очерету та рогози є біля Херсона й далі на південь по нижній течії Дніпра.

Характерна особливість цього району також у том а пісках у західних, аренах розкидані березові й дубові гайки із значно більш північною рослинністю. На прирічищному валі спостерігається й інша деревна рослинність—осокори, верби, груші тощо.

Надморський солонцево-солончаковий район має вже зовсім відмінну рослинність. Основними її представниками в цьому районі є: *Salicornia herbacea*, *Holocnemum strobilaceum*, *Suaeda maritima*, *Atropis convoluta*, *Artemisia maritima*, *Festuca sulcata* тощо. Як шкідливий

бур'ян на солонцях та солончакуватих ґрунтах в цьому районі поширений також *Agropyrum ramosum* тощо.

На піщано-ракушнякових морських островах та косах (Джарилгач, Тендер та ін.) рослинність складається з псамофілів, галофітів та псамогалофітів (І. Пачоський—47), що ростуть у літоральній смугі.

Лівобережний супісково-степовий підрайон, що належить до Надчорноморсько-Озівського лівобережного та подового району, характеризується рослинністю супіскуватого степу. З рослин тут переважають *Stipa capillata* L., *Stipa Joannis* Czefac., *Diplachne squarrosa* Rich-ter та інші рослини.

Фауна. В районі нижнього Дніпра нами виявлено понад 37 різних форм (видів і підвидів) ссавців, з яких лише частина поширена по всій території, а більшість—характерна тільки для тієї чи іншої частини району. Так, напр., деякі ссавці зустрічаються лише в плавнях Дніпра (миша польова—*Apodemus agrarius nikolskii* Migul., миша малесенька—*Micromys minutus* Pall., водяна нориця—*Arvicola terrestris taurica* Ognev., мідія бурозуба Аверіна—*Sorex araneus averini* Zubco), деякі поширені на піщаних масивах району (кандибка—*Scirtopoda telum falz-feini* Braun., сліпак—*Spalax polonicus* Mehel.), поширення інших ссавців зв'язане з степом (гуртова нориця—*Microtus socialis parvus* Sat., сліпунець—*Ellobius talpinus* Pall. тощо). Таким чином, поширення ссавців у даному районі тісно пов'язане з розподілом екологічних умов.

В зв'язку з неоднаковим розподілом екологічних умов (рельєфу, ґрунту, рослинності) всю територію дослідженого району можна поділити на кілька різних екологічних частин—комплексів стацій, що характеризуються певним складом фауни й можуть бути виділені до окремих зоогеографічних дільниць.¹

Ми вважаємо за потрібне виділити п'ять таких комплексів стацій на території району нижнього Дніпра (див. рис. 1):

1) дніпровські плавні, 2) піщано-гайковий комплекс, 3) надморський солонцево-солончаковий комплекс, 4) лівобережний супісково-степовий комплекс, 5) острівний комплекс.

Відзначаючи загальну особливість фізико-географічних умов ландшафту й фауни даного району в цілому, далі ми зупинимося на особливостях фауни окремих указаних попереду комплексів стацій.

1. Дніпровські плавні.

Дніпровські плавні—це лукова тераса нижнього Дніпра, що характеризується наявністю плавневої фауни (миші польової, миші малесенької, нориці водяної, мідії бурозубої Аверіна тощо). До цього комплексу входять: а) стація плавневих деревних заростів, б) стація луки з заростями очерету.

Подаємо їх характеристики.

а) Стація плавневих деревних заростів—це плавневі ліси, що місцями, в північних частинах району, складаються з дуба, бересту, груші, осокору та верби, а в південних частинах—з осокору та верби. Окремо зустрічаються також зарості вільхи. В цій стації поширені: миша лісова—*Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul., миша хатня південна—*Mus musculus hortulanus* Nordm., но-

¹ Відповідно до зоогеографічного розподілу звірів УРСР за О. Мігуліним (30), наші зоогеографічні дільниці можуть бути віднесені до дільниць другого порядку.

риця водяна—*Arvicola terrestris taurica* Ogn., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall. Рідше зустрічаються пацюки, миші польові, горностаї.

б) Стация мокрої луки з заростями осоки та очерету характеризується одноманітною рослинністю. Домінуючими рослинами, що вкривають великі площі, є очерети—*Phragmites communis* й вузьколистий *poriz*—*Typha angustifolia*. Рідше зустрічаються—*Rumex hydrolapathum*, *Cicuta virosa*, *Sparganium ramosum* і т. ін.

В цій стації трапляються такі ссавці: миша польова—*Apodemus agrarius nikolskii* Migul., миша малесенька—*Micromys minutus* Pall., нориця водяна—*Arvicola terrestris taurica* Ogn., мідія бурозуба Аверіна—*Sorex araneus averini* Zub., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., норка—*Lutreola lutreola* Lin., горностай—*Mustela erminea* L., нориця сіра—*Microtus arvalis* Pall.

2. Піщано-гайковий комплекс стацій.

Цей комплекс охоплює піщані масиви другої тераси Дніпра від Кахівки до моря. Рельєф різноманітний—голі піщані кучугури чергуються з рівнинними задернованими пісками, котловинами видування, озерами й солонцюватими зниженнями. В котловинах часто зустрічаються гайки (з дуба, берези, осики тощо), рештки колишніх лісів.

Цей комплекс характеризується, з одного боку, наявністю палеофауни (польова миша, мідія бурозуба Аверіна), з другого—степовою й пустинно-степовою фауною (сліпак, кандибка).

Для цього комплексу стації характерна наявність великої кількості лісових мишей—*Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul.

В цій частині району відзначаємо: а) стацію кучугурних пісків, б) стацію гайків у комплексі з сагами (прісними й солоними), в) стацію штучних насаджень, г) житлову стацію. Розглянемо їх окремо.

а) Стація кучугурних пісків—кучугурні піски, голі або задерновані і вкриті молочаєм (*Euphorbia girardiana*), пириєм (*Agropyrum dasyanthum*); тут зустрічається також піщана типчина (*Festuca ovina*, *Polygonum arenaarium* тощо).

В цій стації поширені такі ссавці: кандибка—*Scirtopoda telum falz-felni* Braun., сліпак—*Spalax polonicus* Mehel., ховрах сірий—*Citellus pygmaeus brauneri* Mart., хом'ячок—*Cricetulus migratorius neglectus* Ogn., мишівка—*Sicista nordmanni*, заєць, їжак—*Erinaceus rumanicus* Bar-Ham., лисиця—*Vulpes vulpes* L. Рідше зустрічаються хом'яки й тушкани великі.

б) Стація гайків у комплексі з сагами (прісними та солоними). Гайки зустрічаються найчастіше в комплексі з сагами; їх можна розподілити на кілька груп, а саме: дубово-березові гайки, березові й березово-осикові гайки.

Деревна рослинність цілком заповнює лише неглибокі влоговини, здебільшого ж утворює вузький пояс; середина влоговини звичайно вкрита болотяною або солончаковою рослинністю (*Calamagrostis epigeios* Roth., *Poa pratensis*); у глибоких улоговинах дно буває заболочене.

В цій стації поширені: лісова миша—*Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., миша хатня південна—*Mus musculus hortulanus* Nordm., хом'як—*Cricetus cricetus* L., польова миша—*Apodemus agrarius nikolskii* Migul., їжак—*Erinaceus rumanicus* Bar-Ham.

в) Станція штучних насаджень. Сюди стосуються садки, парки, а також штучні насадження лісів з акацій тощо. Ця станція територіально зв'язана з людськими оселями. В умовах степу в цій станції часто бувають поширені лісові тварини. Так, напр., тут часто зустрічаються вечірниця дозирні, великі руді кажани й інші тварини, що є типовими представниками лісу.

В цій станції зустрічаються: миша лісова—*Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul., миша хатня південна—*Mus musculus hortulanus* Nordm., тхір лісовий—*Putorius putorius* L., ласка—*Mustela nivalis* Lin., їжак—*Erinaceus rumanicus* Bar-Ham., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., нетопир малий—*P. pipistrellus* Schreb., нетопир Натюзіусів—*P. nathusii* Keys et Blas., вечірниця дозирня—*Nyctalus noctula princeps* Ogn., великий рудий кажан—*Nyctalus scivulus* Palumbo, кажан Лейслерів—*Nyctalus leisleri* Kühl.

г) Станція житлова—людські будівлі. Склад ссавців цієї станції такий: миша хатня південна—*Mus musculus hortulanus* Nordm., пацюк сирій—*Rattus norvegicus* Erxl., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., хом'ячок—*Cricetulus migratorius neglectus* Ogn., вечірниця дозирня—*Nyctalus noctula princeps* Ogn., нетопир малий—*P. pipistrellus* Schreb., нетопир Натюзіусів—*P. nathusii* Keys et Blas., кажан пізній—*Eptesicus serotinus* Schreb.

3. Надморський солонцево-солончаковий комплекс станцій.¹

Комплекс охоплює смугу солонців та солончаків по березі Чорного моря від Ягорлицької затоки до Молочного лимана й далі на схід.

Ця частина району характеризується наявністю таких ссавців: нориці гуртової, хом'яка таврійського, тушкана великого, нориці звичайної, мідії білозубої, мишівки тощо.

В цьому комплексі станцій можна визначити:

а) станцію солонців та степу з злаковими рослинами (чорноземно-солончаковий комплекс), б) станцію солончакової луки з заростями очеретів, в) житлову станцію. Нижче розглядаємо їх окремо.

а) Станція солонців та степу із злаковими рослинами. Багато ділянок цього типу тут вже розорано. Ця станція характеризується значним розповсюдженням полину, типчини та тирси. Взагалі тут найбільш поширені такі рослини: *Artemisia maritima*, *Festuca sulcata*, *Stipa capillata*, *Agropyrum cristatum* тощо.

З ссавців тут поширені: нориця гуртова—*Microtus socialis parvus* Sat., нориця сіра—*Microtus arvalis* Pall., миша хатня південна—*Mus musculus hortulanus* Nordm., тушкан великий—*Alactaga jaculus* Pall., хом'як таврійський—*Cricetus cricetus tauricus* Ogn., мишівка—*Sicista nordmanni* Keys et Blas., заєць—*Lepus europeus transsylvanicus* Mat., їжак—*Erinaceus rumanicus* Bar-Ham., ласка—*Mustela nivalis* Lin., тхір степовий—*Putorius evermanni* Lin., лисиця—*Vulpes vulpes* L.

б) Станція солончакової луки й заростів очерету та ситнику—зустрічається скрізь по березі Тендерівської затоки (Ягорлицький Кут, Потіївка тощо). З рослин тут переважають зарості очеретів (*Phragmites communis*), ситнику (*Juncus maritimus pont.*), а також зустрічаються *Salicornia herbacea*, *Atropis festucaeformis* тощо.

В цій станції поширені: лісова миша—*Sylvimus sylvaticus charko-*

¹ Ботанічний опис цього комплексу подано при описі відповідного ботаніко-географічного району.

vensis Migul., миша хатня південна—*Mus musculus hortulanus* Nordm., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., ласка—*Mustela nivalis* Lin.

в) Житлова стація. Тут поширені такі тварини: миша хатня південна—*M. musculus hortulanus* Nordm., пацюк—*Rattus norvegicus* Erxl., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., нетопир малий—*P. pipistrellus* Schreb., ласка—*Mustela nivalis* Lin.

4. Лівобережний супіськово-піщаний комплекс стацій.

Характеризується він рослинністю супіскуватого степу.¹ Ця ділянка прилягає до другої тераси Дніпра й на сьогодні майже вся розорана. Цей комплекс ми вивчили найменше, а тому обмежуємось лише списком ссавців цієї частини, не зупиняючись детально на аналізі фауни.

В цій частині району поширені: нориця гуртова—*Microtus socialis parvus* Sat., нориця сіра—*Microtus arvalis* Pall., миша лісова—*Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul., миша хатня південна—*M. musculus hortulanus* Nordm., мишівка—*Sicista nordmanni* Keys et Blas., ховрах сірий—*Citellus pygmaeus brauneri* Mart., хом'як таврійський—*Cricetus cricetus tauricus* Ogn., хом'ячок сірий—*Cricetulus migratorius neglectus* Ogn., тушкан великий—*Alactaga jaculus* Pall., сліпунець—*Ellobius talpinus* Pall., пацюк—*Rattus norvegicus* Erxl., заєць—*Lepus europeus transsylvanicus* Mat., їжак—*Erinaceus rumanicus* Bar-Ham., мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., нетопир малий—*P. pipistrellus* Schreb., кажан дозірний—*Nyctalus noctula princeps* Ogn., кажан рудий великий—*Nyctalus scilus* Palumbo, ласка—*Mustela nivalis* Lin., лисиця—*Vulpes vulpes* L.

5. Острівний комплекс стацій.

Сюди належать всі острови, що тягнуться по березі Чорного моря: Джарилгач, Тендер, Довгий, Орлів, Смалений, Бабин тощо. Вони займають найбільш південну частину території Радянської України. Частина з цих островів мають материкове походження (Бабин, Смалений), інші утворилися в результаті намівної діяльності моря й складаються з піщаного ракушняка (Джарилгач, Тендер). Найбільших розмірів досягають Джарилгач (5696 га) та Тендер (5177 га). Зовсім невеликі розміром острови: Орлів (34 га), Смалений (6 га), Круглий (5 га).

Рослинність їх складається з псамофілів, галофітів та псамогалофітів, що ростуть у літоральній смузі.

Видовий склад ссавців на островах досить збіднений: всього тут ми виявили лише 10 видів ссавців.

Порівнюючи фауну островів з надморсько-солонцево-солончаковим комплексом, які найбільше зв'язані територіально, виявляємо велику різницю. На островах відсутні форми ссавців, що засипають на зиму (ховрахи, хом'яки, тушкани тощо).²

Це пояснюється тим, що чорноморські острови переважно намівного походження; вони утворилися пізніше в наслідок діяльності моря. Отож, відділені морем від островів, тварини материкової частини змогли проникнути на острови лише взимку, при замерзанні

¹ Рослинність цього комплексу вказана нижче при описі відповідного ботаніко-географічного підрайону.

² Із ссавців, що засипають на зиму, тут поширений лише їжак.

моря. Цих можливостей пересування, безумовно, позбавлені ссавці, що засипають на зиму,—тому вони й не поширилися на острови.

На островах зустрічаються: нориця сіра, нориця гуртова, миша лісова, миша хатня південна, їжак, мідія білозуба, заєць, ласка, лисиця. Тут можна визначити такі стації¹: а) стація піщаного степу й кучугурних пісків, б) стація солончакових знижень і заростів очеретів, в) стація кущових заростів. Розглянемо їх окремо.

а) Стація піщаного степу й кучугурних пісків—займає переважну площу на Джарилгачі й Тендері. Основні елементи рослинності: *Chrysorogon gryllus*, *Festuca ovina*, *Apera spica venti* тощо. Піскуваті кучугури вкриті віниччям *Artemisia arenaria*, *Elymus sobulosus* та ін.

В цій стації зустрічаються: нориця сіра—*M. arvalis* Pall., нориця гуртова—*M. socialis parvus* Sat., їжак—*Erinaceus rumanicus* Bar Ham., заєць—*Lepus europeus transsylvanicus* Mat., лисиця—*Vulpes vulpes* L., ласка—*Mustela nivalis* Lin.

б) Стація солончакових знижень і заростів очерету й ситнику. Основні елементи рослинності цієї стації: *Atropis festucaefornis*, *Artemisia maritima salina* тощо. У зниженнях, а також понад озерами зустрічаються зарості очеретів—*Phragmites communis* та ситнику—*Juncus maritimus ponticus*.

Тут поширені такі ссавці: мідія білозуба—*Crocidura suaveolens* Pall., миша хатня—*M. musculus hortulanus* Nordm., миша лісова—*Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul.

в) Стація кущових заростів. Такі зарості зустрічаються на Джарилгачі й Тендері; складаються вони з штучних насаджень: акацій, лоху, терену, жостеру, дикого винограду тощо.

Тут зустрічаються такі ссавці: миша лісова—*S. sylvaticus charkovensis* Migul., миша хатня південна—*M. musculus hortulanus* Nordm.

Нижче, для наочності, подаємо зведену порівняльну таблицю 1.

Таблиця 1

Порівняльні дані про поширення ссавців району нижнього Дніпра

В и д и	Н.-Дніпровський плавневий комплекс стацій	Н.-Дніпровський піщано-гайковий комплекс стацій	Надморський солонцево-солончаков. комплекс стацій	Лівобережний суніково-степовий комплекс стацій	Острівний комплекс стацій	Загальні форми
1. <i>Nyctalus sculus Palumbo</i> .	—	+	—	+	—	
2. <i>Nyctalus noctula princeps</i> Ogn.	—	+	—	+	—	
3. <i>Nyctalus noctula noctula</i> Schreb.	—	+	—	?	—	
4. <i>Nyctalus leisleri</i> Kuhl. . .	—	+	—	?	—	
5. <i>P. pipistrellus</i> Schreb. . . .	+	+	+	+	—	
6. <i>P. nathusii</i> Keys et Blas. .	—	+	—	+	—	
7. <i>Eptesicus serotinus</i> Schreb.	—	+	—	+	—	

¹ Стації ми визначаємо лише для островів Джарилгача і Тендера.

Види	Н.-Дніпров- ський плавне- вий комплекс станцій	Н.-Дніпров- ський піщано- гайковий ком- плекс станцій	Надморський солонцево-со- лончаков, ком- плекс станцій	Львівський супісько-сте- повий ком- плекс станцій	Острівний ком- плекс станцій	Загальні форми
8. <i>Myotis dasycneme major</i> Ogn.	—	+	—	+	—	
9. <i>Plecotus auritus</i> Lin.	—	?	—	+	—	
10. <i>Crocidura suaveolens</i> Pall.	+	+	+	+	+	+
11. <i>Sorex araneus averini</i> Zubco	+	+	—	—	—	
12. <i>Neomys fodiens mokrzeckii</i> Mart.	+	+	—	+	—	
13. <i>Erinaceus rumanicus</i> Bar-Ham.	+	+	+	+	+	+
14. <i>Putorius putorius</i> L.	+	+	+	+	?	
15. <i>Putorius eversmanni</i> Less.	—	+	+	+	?	
16. <i>Mustela erminea</i> L.	+	—	—	—	—	
17. <i>Lutreola lutreola</i> L.	+	+	—	—	—	
18. <i>Mustela nivalis</i> L.	+	+	+	+	+	+
19. <i>Vulpes vuples</i> L.	+	+	+	+	+	+
20. <i>Citellus pygmaeus brauneri</i> Mart.	—	+	+	+	—	
21. <i>Marmota bobac</i> Mülleri	—	—	+	—	—	
22. <i>Cricetus cricetus tauricus</i> Ogn.	—	+	+	+	+	
23. <i>Cricetulus migratorius neg- lektus</i> Ogn.	—	+	+	+	—	
24. <i>Microtus arvalis</i> Pal.	+	+	+	+	+	+
25. <i>Microtus socialis parvus</i> Sat.	—	—	+	+	+	
26. <i>Ellobius talpinus</i> Pall.	—	—	—	+	—	
27. <i>Arvicola terrestris taurica</i> Ogn.	+	+	—	—	—	
28. <i>Rattus norvegicus</i> Erxl.	+	+	+	+	+	+
29. <i>Apodemus agrarius nikolskii</i> Migul.	+	+	—	—	—	
30. <i>Micromys minutus</i> Pall.	+	+	—	—	—	
31. <i>Sylvimus sylvaticus charko- vensis</i> Migul.	+	+	+	+	+	+
32. <i>Mus musculus hortulanus</i> Nordm.	+	—	—	+	+	
33. <i>Spalax polonicus</i> Mehel.	—	+	—	+	—	
34. <i>Alactaga jaculus</i> Pall.	—	+	+	+	—	
35. <i>Scirtopoda telum falz-feini</i> Braun.	—	+	—	+	—	
36. <i>Sicista nordmanni</i> Keys et Blas.	—	+	+	+	—	
37. <i>Lepus europeus transsy</i> Iva- nicus Mat.	+	+	+	+	+	

III. Історія фауни краю.

Правильно зрозуміти сучасне поширення фауни певного району можна лише тоді, коли будуть враховані три основні фактори: 1) історичний розвиток даної території землі, 2) сучасний розподіл екологічних умов на території і 3) вплив людини на фауну місцевої природи.

В попередній частині цієї роботи ми вже частково торкнулись екологічного аналізу фауни ссавців району нижнього Дніпра. Тепер, щоб з'ясувати далі, в силу яких причин сформувалася сучасна фауна краю, зупинимося на його історії, тобто на тих історичних передумовах, що привели до сучасного поширення фауни ссавців дослідженого району.

Зміна й розвиток фауни даного краю йшли паралельно із зміною й розвитком фізико-географічних та екологічних умов. Досліджена територія, як про це ми вже згадували раніше, довгий час була дном міоценового басейну і звільнилася від Понтичного моря лише в пліоценовий період.

Звільнившись від моря, дана територія являла собою солонцево-глинясту, місцями піщану низину, яка з часом вкрилася піонерами наземної рослинності—солянкою й полинами, а далі, в міру опріснення ґрунту й утворення чорнозему, поступово перетворювалась на ковильні степи. З півночі в той час наступала деревна рослинність, яка поступово відтискувала степи на південь.

Так ішов розвиток флори в третинний (пліоценовий) період, аж до четвертинного періоду, до з'явлення льодовика. Після цього розвиток флори краю різко змінюється.

Що являла собою на цей час фауна досліджуваного району, сказати важко через відсутність відповідних даних. Можливо, тут також були поширені форми, що на той час населявали територію СРСР (в тому числі й південну), а саме: мастодонт, дінотеріум (Нордман знайшов його кістки в одеських печерах), печерний ведмідь, дикі бики тощо. З дрібних форм—гієни, рисі, лисиці, деякі собаки, видри, кроти, мідіці, бобри, зайці тощо (Мензбір—34).

Зовсім змінюється природа краю під час льодовикового періоду. Льодовик не доходив до території району нижнього Дніпра (південний язик його доходив до середнього Дніпра—місця вливання Орелі в Дніпро), але зміни клімату, що відбулися в зв'язку з цим, значно відбилися на природі краю.

Третинні ліси в зв'язку з пониженням температури частково загинули, частково посунулись по долинах річок на південь, аж до Чорного моря, значно стиснувши степи (Мензбір—34).

Змінюється й третинна фауна: частина її, не пристосувавшись до нових умов, вимирає, частина, еволюціонувавши, емігрувала сюди з північних районів.

Мензбір, говорячи про фауну другого міжльодовикового періоду суходолу Арало-Каспійського басейну, що так само був позбавлений льодовика й генетично найбільше зв'язаний з південноукраїнськими степами, зауважує: „Стада северных оленей, сайгаков, джейранов, лошадей и куланов пасутся рядом друг с другом в камышах, где с шумом и треском ломаются кабаны, подстерегает свою добычу тигр; по степным участкам с более скудной растительностью, где видны неуклюжие верблюды, расположились тушканчики, степные зайцы и песчанки; их подстерегают лисицы—корсаки, степные барсуки; по рекам возводят свои постройки бобры“.

На цей час (другий міжльодовиковий період) припадає й утво-

рення південноруського лесу. Від танення льодовиків утворювалась значна кількість води, яка, стікаючи в південні басейни, лишала після себе піщані й мулисті осади, що далі утворили тут поклади лесу. Таким чином, вже під час льодовикового періоду, власне—з другого міжльодовикового, на півдні СРСР (а сюди входить і досліджений район) відбувалися зміни ґрунту, фауни й флори, що при дальшому розвитку поступово надали сучасного характеру краю: „... по южным окраинам СССР уже намечается подобие настоящей степи“— пише Мензбір (34, стор. 175).

В післяльодовиковий період у південній частині Європейського СРСР під впливом сухих середньоазіатських вітрів встановлюється сухий континентальний клімат, що приводить до розвитку тут напівпустинних степів з бідною ксерофітною рослинністю. Фауна цих степів (зокрема й району нижнього Дніпра) стояла близько до сучасної фауни Казахстану, калмицьких степів, Дагестану. Доказом цього є те, що на території дослідженого району ще й тепер збереглися реліктові форми (залишки напівпустинних степів)—кандибка—*Scirtopoda telum falz-feini* Braun, гуртова нориця—*Microtus socialis parvus* Sat., сліпунець—*Ellobius talpinus* Pall., а не так давно водилися також хорсак і сайгак—види, характерні для напівпустинь Прикаспія, які тепер уже тут вимерли.

Пізніше область поширення напівпустинної фауни на півдні СРСР була роз'єднана наступаючими з півночі чорноземними ковилями степами на два окремих райони; перший з них охоплював Прикаспійську низину, другий—степи Криму й прилягаючий до нього район південноукраїнських степів (і досліджений нами район).

Дальші зміни клімату, ґрунту та рослинності південноукраїнських степів привели до вимирання ряду видів ссавців, властивих напівпустинним степам, а окремі з них, як от сліпунець, гуртова нориця, кандибка, збереглися в складі фауни даного району й до цього часу.

Але формування фауни ссавців в післяльодовиковий період на даній території відбувалося не лише за рахунок східних середньоазіатських, пустинно-степових форм. Значна частина видів, вся плавнева фауна й лісові форми, що зустрічаються тут головню по долинах Дніпра й на Кінбурнській косі, поширилися сюди з більш північних районів. Походження цієї частини фауни на дослідженій території генетично зв'язане з Дніпром.

Те, що плавнева фауна поширювалась на дану територію по долині Дніпра, з більш північних районів, доводять дані порівняння фауни нижнього Дніпра з фауною лісостепу й присивашських степів та Криму. На території нашого району поширені ті ж форми плавневої фауни, що й у лісостеповій зоні, але разом з тим вони відрізняються від кримських форм, тоді як степові форми, що поширені в Криму й на території нижнього Дніпра, зустрічаються спільно (див. табл. 2).

Отже, формування фауни краю в післяльодовиковий період йшло за рахунок поширення східних форм (середньоазіатської пустинно-степової фауни)—з одного боку, і північних форм (лісової й плавневої фауни)—з другого.

Нарешті треба відзначити вплив людини на зміну фауни ссавців даного району за історичних часів. Перші літературні відомості про район нижнього Дніпра маємо з дуже давніх часів (понад 2000 років тому)—ще від грецьких письменників, але ці відомості дуже уривчасті й непевні. Більш повні й вірогідні записи маємо у Геродота (близько 450—425 років до нашої ери). Геродот, описуючи Скіфію,

згадує про Гілею (Полісся), що лежала на лівому березі Дніпра коло його гирла. З того, що він пише у своїй „Історії“, можна гадати, що тут був великий лісовий масив, як залишок якого ще й тепер збереглися заплавні ліси та окремі гайки (Солоно-Озерне, Івано-Рибальче тощо).

У своїй „Історії“ Геродот згадує також про те, що вся „країна“, крім Гілеї, була зовсім безлісова. Він твердить, що „...скіфи-кочовники живуть на схід від скіфів-землеробів у країні, що простягається на 14 днів попутного ходіння...“ Ці дані говорять за те, що вже тоді природа цього краю не могла бути незаймана, що вже з того часу мало розпочатися вирубування лісу та розорювання степів людиною.

Але остаточне вирубування лісів відбулося лише в минулому столітті, не більше як 100 років тому. Про це сказано в „Сборнике статистических сведений по Таврической губернии“: „...ті шпилі, що тепер зовсім голі, були рясно вкриті рослинністю, високі осоки становили цілі ліси... Між шпильями були численні озера, оточені високим комишем; риби та дичини було досхочу“.

Отож, в наслідок руйнувальної діяльності людини—вирубування лісів, утворилися простори летючих пісків, таких характерних для даної території. Безумовно, що не вся площа летючих пісків утворилася в наслідок діяльності людини; напевне й давніші були такі піски, про що свідчить наявність багатих на різні види фауни та флори піскових арен.

Винищено також ліси і в плавнях (100—120 років тому); їх, мабуть, знищили рибалки, бо рибальство процвітало на Дніпрі ще до нашої ери, про що також згадується у Геродота.

Діон Хрисостом у своїй „Борістенітській промові“ (коло 100 року нашої ери) пише: „В іншій частині лиману береги багністі та вкриті рясним очеретом і деревами; навіть у самому лимані видно багато дерев, що здалека подібні до щогол; отже, недосвідчені моряки помиляються, прямуючи до них як до кораблів“.

За часів Нордмана (37) в долинах Буга та Дніпра були ще окремі групи дерев.

Розорювати степи, напевне, почали ще скіфські племена, які колись заселяли надморські степи, але найінтенсивніш розорювано степи в середині XIX століття.

Паллас (48), проїжджаючи тут у кінці XVIII століття, нараховує до 10 сіл (ці села знаходилися поза межами дослідженої нами території), що разом мали до 338 хат.

Отож, при такій кількості населення, яке до того знаходилося поза межами нашого району, навряд чи могло відбуватися якесь хліборобське господарство в даному районі. Безумовно, що розорювання тут степів відбулося вже на протязі останніх 100 років.

Водночас із зміною рослинності, в чому значну роль відігравала людина, змінялася й фауна нижньодніпровського району. Тут слід зауважити, що фауна дослідженої території за давніх, історичних часів була значно багатша від сучасної. Наприклад, Страбон у своїй „Географії“ (коло 18 року до нашої ери) так описує скіфське полювання в Херсонесі:¹ „По болотах полюють на оленів та кабанів, а в степах—на диких ослів (тарпанів) та кіз... З четвероногих водиться так званий колос (сайгак) білий, завбільшки середній між оленем та бараном, а швидший від обох цих тварин“.

¹ Ми вважаємо, що фауна Херсонеса й дослідженого нами району в ті часи напевно мало відрізнялася між собою.

Таким чином, жодної тварини з числа згадуваних Страбоном у його „Географії“, ми не знаходимо серед сучасної фауни. Всі вони давно винищені посередньо чи безпосередньо людиною.

Давно вже зникли олень і дика коза—*Capreolus pygargus*. Дика коза зникла 200—300 років тому, а в Дніпровських плавнях її винищено тільки в минулому столітті (вона лише недавно зникла з Великого Луку), а над річкою Самарою живе й досі (Браунер—6).

Сайгак—*Saiga tatarica* L. зник з району нижнього Дніпра коло 1800 року. За Мее ром (36), сайгак траплявся в 1793 р. на захід від Дніпра, а на початку XIX століття його вже не було ближче Дону.

Кабани—*Sus scrofa* L. зникли з дніпровських плавнів остаточно в 1845 р., під час великої поводи, що повигоняла кабанів з очеретів (Браунер—6).

Тарпан—*Equus gmelini* Ant. найпізніше зник з степів дослідженого району. Останнього тарпана вбито в 1876 р. коло села Князь-Григор'івки (Браунер—6).

Бобер—*Castor fiber* L. (Калиніченко—21) ще в 1836 р. зрідка траплявся на березі Дніпра коло Херсона. Коли він зник звідси, ми певних даних не маємо.

Коли саме зник бабак—*Arctomys bobac* Schr. з степів дослідженого району напевне теж невідомо. Найближчі байбаковини знайдено коло Перекопу. В 30-х роках XIX століття він ще зустрічався в Александрівському повіті, а коло Константинівки (кол. Катеринославщина) траплявся ще в 1914 р. (Браунер—6).

Раніш на Чорному морі траплялися два види тюленів: *Phoca vitulina* L. і *Monachus abbiventer* Bodd. (Нордман—37). Кеслер (22) на Кінбурні зібрав 1858 р. від рибалок відомості, що тут зрідка трапляється цей звір. Пізніше його тут ніхто не спостерігав.

З хижаків зовсім недавно зникла з Нижне-Дніпровських плавнів відниха—*Lutra lutra* L.¹ значно зменшилася в кількості ще недавно численна норка—*Lutreola lutreola* L., недавно (у XX ст.) з Дніпровських плавнів зник вовк—*Canis lupus* L. Останнього вовка вбито коло Гаврилівки 20 років тому (Браунер—6).

Нижче подаємо зведену порівняльну таблицю 2 поширення ссавців району нижнього Дніпра й суміжних територій.

Таблиця 2

Порівняльні дані про поширення ссавців району нижнього Дніпра, приславських і кримських степів та лісостепової зони

В и д и	Район нижнього Дніпра	Степи Присаваша і Криму	Лісостепова зона	Загальні форми		Загальні форми для наведених районів
				Району нижнього Дніпра й степів Криму	Лісостепу й нижнього Дніпра	
1. <i>Nyctalus scivulus</i> Palumbo . . .	+	+	+	+	+	+
2. <i>Nyctalus noctula princeps</i> Ogn.	+	+	+	+	+	+
3. <i>Nyctalus noctula noctula</i> Schreb	+	+	+	+	+	+
4. <i>Nyctalus leisleri</i> Kuhl.	+	+	+	+	+	+
5. <i>P. pipistrellus</i> Schreb.	+	+	+	+	+	+
6. <i>P. nathusii</i> Keys et Blas.	+	+	+	+	+	+
7. <i>Eptesicus serotinus</i> Schreb.	+	+	+	+	+	+
8. <i>Myotis dasycneme major</i> Ogn.	+	+	+	+	+	+
9. <i>Plecotus auritus</i> Lin.	+	+	+	+	+	+

¹ Її відсутність ми відзначаємо для плавнів дослідженого району.

Таблиця 2 (закінчення)

В и д и	Район нижнього Дніпра	Степи при-сиддя і Криму	Лісосте-пова зона	Загальні форми		Загальні форми для на-ведених районів
				Району ниж-нього Дніпра й степів Криму	Лісосте-пу й ниж-нього Дніпра	
10. <i>Crocidura suaveolens</i> Pall.	+	+	+	+	+	+
11. <i>Sorex araneus averini</i> Zubco	+	?	—	—	—	—
12. <i>Neomys fodiens mokrzeckii</i> Mart.	+	+	—	+	—	—
13. <i>Erinaceus rumanicus</i> Bar-Ham.	+	+	+	+	+	+
14. <i>Putorius putorius</i> L.	+	?	+	+	+	+
15. <i>Putorius eversmanni</i> Less.	+	+	+	+	+	+
16. <i>Mustela erminea</i> L.	+	—	+	—	+	—
17. <i>Lutreola lutreola</i> L.	+	—	+	—	—	—
18. <i>Mustela nivalis</i> L.	+	+	+	+	+	+
19. <i>Vulpes vulpes</i> L.	+	+	+	+	+	+
20. <i>Citellus pygmaeus brauneri</i> Mart.	+	+	—	+	—	—
21. <i>Marmota bobac</i> Mülleri	+	—	—	—	—	—
22. <i>Cricetus cricetus tauricus</i> Ogn.	+	+	—	+	—	—
23. <i>Cricetulus migratorius neglectus</i> Ogn.	+	+	—	+	—	—
24. <i>Microtus arvabis</i> Pall.	+	+	+	+	+	+
25. <i>Microtus socialis parvus</i> Sat.	+	+	—	+	—	—
26. <i>Ellobius talpinus</i> Pall.	+	+	—	+	—	—
27. <i>Arvicola terrestris taurica</i> Ogn	+	—	+	—	+	—
28. <i>Rattus norvegicus</i> Erxl.	+	+	+	+	+	+
29. <i>Apodemus agrarius nikolskii</i> Migul.	+	—	+	—	+	+
30. <i>Micromys minutus</i> Pall.	+	—	+	—	+	—
31. <i>Sylvimus sylvaticus charkovensis</i> Migul.	+	+	+	+	+	+
32. <i>Mus musculus hortulanus</i> Nordm	+	+	—	+	+	—
33. <i>Spalax polonicus</i> Mehel.	+	+	—	+	+	—
34. <i>Alactaga jaculus</i> Pall.	+	+	+	+	+	+
35. <i>Scirtopoda telum falz-feini</i> Braun.	+	—	—	—	—	—
36. <i>Scista nordmanni</i> Keys et Blas.	+	+	+	+	+	+
37. <i>Lepus europeus transsylvanicus</i> Mat.	+	+	+	+	+	+

IV. Систематичний огляд ссавців району нижнього Дніпра.

Chiroptera—Летючі миші.*Vespertilionidae*—Кажани.1. *Nyctalus scioleus* Palumbo—Великий рудий кажан.

В дослідженому районі великі руді кажани є досить розповсюдженою формою, але вони зустрічаються тут тільки в певну пору року—восени. Ми два роки підряд спостерігали появу їх лише в кінці серпня; тримаються вони до листопада. Це свідчить про те, що великі руді кажани в районі нижнього Дніпра є перелітною формою.

Великих рудих кажанів тут здобуто п'ять екземплярів, частина з них—в Солоноозерній дачі, решта в Голій Пристані. Попадаються

великі руді кажани разом з дозірними кажанами в дуплах старих акацій. Виміри їх (в міліметрах) указано в таблиці 3.

Таблиця 3

Виміри <i>Nyctalus sculus</i> <i>Palumbo</i>	Довжина					Ширина			Висота черепа	Довжина верхнього ряду зубів
	тіла й го- лови	вуха	хвоста	передпліччя	кондилоба- зальна	виліць	міжкова	черепа		
Мат. № 55. Гола При- стань (Микол.), 6-X 1935 р.	105	—	64	65,5	22,5	16	6,5	15	10,9	10
Мат. № 11. Івано-Ри- бальче (Микол.), 7-IX 1935 р.	95	—	63	65	22,1	15,4	—	—	—	—
Мат. № 13. Гола При- стань, 6-IX 1935 р. .	102	—	62	63,6	—	—	—	—	—	—
Мат. № 14. Гола При- стань, 6-IX 1935 р. .	99	—	64	59,9	—	—	—	—	—	—
Мат. № 55А. Гола При- стань, 28-VIII 1936 р.	92	18,5	53	58,8	—	—	—	—	—	—

2. *Nyctalus noctula princeps* Ogn.—Вечірниця дозірня східня.

Вечірниці дозірні зустрічаються в досліджуваному районі головню на горищах високих будівель (млинів, церков, амбарів) досить численними колоніями по 500—1000 штук (восени). Отже, стація цих вечірниць у південностепових районах інша, ніж у зонах лісостепу й лісу, де ці кажани зустрічаються виключно в лісах.

В невеликій кількості вечірниці дозірні зустрічаються тут на протязі цілого літа (тут вони напевно й зимують), але в більшій кількості прибувають сюди восени (під кінець серпня) і тримаються 20—30 днів. Це повторюється рік-у-рік.

Таким чином, наші спостереження збігаються з вказівками Формозова (59) та С. І. Огнева (40) про переліт дозірних кажанів: летять вони восени з півночі на південь, а весною напевне знову відлітають у більш північні частини.

Вечірниць дозірних здобуто 40 екземплярів, всі—на горищі церкви в Голій Пристані. Відповідні виміри (в міліметрах) дано в таблиці 4.

3. *Nyctalus noctula noctula* Schreb.—Вечірниця дозірня західня.

Наша знахідка вечірниці дозірньої західної на території Голої Пристані (на лівому березі Дніпра) є першою. С. І. Огнев (40), згадуючи, що цей кажан поширений на заході, зазначає, що до цього часу ще

Таблиця 4

Виміри <i>Nyctalus noctula</i> <i>princeps</i> Ogn.	Довжина					Ширина			Висота черепа	Довжина верхнього ряду зубів
	тіла й лови	хвоста	передпліччя	череп з гальна	кондилоба- зальна	вилиць	міжочкова	череп		
Мат. № 56. Гола При- стань (Микол.), 20-VIII 1935 р.	78	51	56	19,9	19,7	15,3	5,9	12	9,1	7,7
Мат. № 57. Гола При- стань, 20-VIII 1935 р. .	75	48	56	19,6	19,2	13,7	5,6	12,3	9,2	7,2
Мат. № 58. Гола При- стань, 20-VIII 1935 р. .	76	48	54,8	20	19,8	13,8	5,8	12,6	9,2	—
Мат. № 59. Гола При- стань, 20-VIII 1935 р. .	76	49	55,8	20,2	19,9	13,8	5,8	12,2	9	7,6

не встановлена східна границя його поширення. На території нашого Союзу *N. noctula* тур. був знайдений Л. А. Портенко в Звенигородському повіті на Київщині.

Знаходження цього кажана на Миколаївщині дає підставу просунути на схід межу ареалу його поширення на Україні, що має певний зоогеографічний інтерес.

Здобуто один екземпляр в дуплі акації на Голій Пристані, разом з малими нетопирями.

Мат. № 59А—Гола Пристань (Миколаївщина). 20-VIII 1936 р. Виміри (мм): довжина: тіла—79, вуха—15, хвоста—45, передпліччя—53,5; ширина: вилиць—13,2, міжочкова—5,8, черепа 12,2; висота черепа—9, довжина верхнього ряду зубів—6,4.

4. *Nyctalus leisleri* Kuhl.—Кажан Лейслерів.

Ареал поширення й біологія цього кажана взагалі ще мало вивчені. Знаходження його нами в районі нижнього Дніпра (Миколаївщина) є першим. Вважаємо, що кажан Лейслерів також перебуває на Миколаївщині лише під час перельотів, оскільки він виявлений тут лише восени (серпень, вересень). Надалі це слід перевірити точніше.

Кажанів Лейслера здобуто 4 екземпляри—всі в одному дуплі дерева в парку Голої Пристані. Виміри їх (в міліметрах) наведено в таблиці 5.

5. *P. pipistrellus* Schreb.—Нетопир малий.

Малі нетопири в дослідженому районі зустрічаються в Голій Пристані, Херсоні, Івано-Рибальчому та ін., під дахами будинків, у щілинах парканів, а інколи трапляються в дуплах дерев. Колонії їх часто зустрічаються разом з іншими кажанами (вечірніями дозорними, пізніми кажанами, нетопирями Натузіюсовими тощо). На Ми-

Таблиця 5

Виміри <i>Nyctalus leisleri</i> Kuhl.	Довжина						Ширина			Висота черепа	Довжина верхнього ряду зубів
	тіла й лови	вуха	хвоста	передпліччя	череп з гальна	кондилоба- зальна	вилиць	міжкова	череп		
Мат. № 100. Гола При- стань (Микол.), 21-VIII 1936 р.	65	13,4	47	45,1	16	15,6	10,5	5,5	10	8	6
Мат. № 101. Гола При- стань, 21-VIII 1936 р. .	61,7	13,5	39,5	41	15,4	15	10,5	5,2	10,1	7,5	6
Мат. № 102. Гола При- стань, 21-VIII 1936 р. .	66	13,1	41,6	44	16	15,6	10,8	5,4	10	8	6,1
Мат. № 103. Гола При- стань, 21-VIII 1936 р. .	62	13,2	44	45	—	—	—	—	—	—	—

колаївщині цих нетопирів ми спостерігали круглий рік; вони з'являються після зимової сплячки рано навесні (в березні) й зустрічаються до пізньої осені.

Нетопирі малі в районі нижнього Дніпра досить поширені, особливо восени під час перельотів. Авторів пощастило побачити влітку 19 серпня 1936 р. в Голій Пристані їх переліт; вони перелітали ввечері, о 8¹/₂ год., в напрямі з заходу на схід; летіли досить низько (2—3 м) цілими зграйками (по 5—6 штук). Отже, на протязі 30 хвилин їх пролетіло до 300. Це, без сумніву, був справжній переліт.

Нетопирів малих здобуто 5 екземплярів. Виміри їх (в міліметрах) подано в таблиці 6.

Таблиця 6

Виміри <i>P. pipistrellus</i> Schreb.	Довжина						Ширина			Висота черепа	Довжина верхнього ряду зубів
	тіла й лови	вуха	хвоста	передпліччя	череп з гальна	кондилоба- зальна	вилиць	череп	міжкова		
Мат. № 104. Гола При- стань (Микол.), 21-VIII 1936 р.	44	10	28	31,9	11,9	1,5	8,1	7,2	4,2	6,2	4,9
Мат. № 105. Гола При- стань, 18-VIII 1936 р. .	48,2	9,1	28,5	31	1,8	10,9	8	7,1	4,1	6,2	4,8
Мат. № 106. Гола При- стань, 18-VIII 1936 р. .	48	10,9	28	31,2	12	11,5	7,9	7,5	4	5,9	5
Мат. № 107. Івано-Ри- бальче (Микол.), 3-X 1936 р.	53	—	34	30,2	13,6	12,5	—	—	4	—	—

6. *Pipistrellus nathusii* Keys et Blas.—Нетопир Натусіюсів

Цих нетопирів ми виявили в даному районі вперше. Зустрічаються вони рідше від малих нетопирів, але восени так само їх кількість значно збільшується у зв'язку з перельотами. Напевне ці нетопири в районі нижнього Дніпра (Миколаївщина) залишаються й на зиму, бо ми їх бачили в Голій Пристані досить пізно восени (10 листопада).

Здобуто 4 екземпляри на горищі літнього театру в Голій Пристані. Їх виміри (в міліметрах) указано в таблиці 7.

Таблиця 7

Виміри <i>Pipistrellus nathusii</i> Keys et Blas.	Довжина						Ширина			Висота черепа	Довжина верхнього ряду зубів
	тіла й голви	вуха	хвоста	передпліччя	черепа загальна	кондилобазальна	вилиць	міжкова	черепа		
Мат. № 107. Гола Пристань (Микол.), 7-VIII 1936 р.	52,2	11,9	35	35,5	13,9	13,4	9	4,5	8,2	6,8	4,9
Мат. № 108. Гола Пристань, 17-VIII 1936 р.	51	12,5	33	34,5	13,8	13,1	8,9	8,1	8,1	6,5	4,9
Мат. № 109. Гола Пристань, 17-VIII 1936 р.	52	12,8	38	34,5	13,8	13,2	8,6	4,5	8	6,8	5
Мат. № 110. Гола Пристань, 21-VIII 1936 р.	—	—	—	—	13,9	13,5	8,9	4,9	8,1	6,6	5,1

7. *Eptesicus serotinus* Schreb.—Кажан пізній.

В дослідженому районі пізнього кажана ми здобули вперше. Зустрічається він порівняно найрідше від усіх інших кажанів, при чому з'являється лише восени, під час перельоту. При порівнянні нашого екземпляра з кажанами Харківщини й Дніпропетровщини виявлено досить значну різницю в забарвленні хутра. Екземпляри з Миколаївщини більше підходять до харківських, але значно світліші від них. Хутро кажанів з Дніпропетровщини відрізняється від хутра здобутого нами більш рудим кольором. Це підтверджує і раніш відоме велике варювання в забарвленні цих кажанів.

Здобуто один екземпляр на горищі літнього театру в Голій Пристані.

Мат. № 111. Гола Пристань (Миколаївщина). 23-VIII 1936 р. Виміри (мм): довжина: тіла—77,8, вуха—19, хвоста—53, передпліччя—56, черепа загальна—21,6, кондилобазальна—20,8; ширина: вилиць—15,5, міжкова—5,1, черепа—12,5; висота черепа—9.

8. *Myotis dasycneme major* Ogn.—Ставковий нічний кажан.

Ставкового нічного кажана в дослідженому районі авторів не довелося здобути, але його тут у свій час здобув проф. Браунер.

9. *Plecotus auritus auritus* Lin.—Вухань.

Авторів здобути вуханя в дослідженому районі не пощастило. Раніше здобув його проф. Браунер значно далі на північ, в Олександрії. Можливо, що далі вухань буде знайдений і в нашому районі.

*Insectivora—Комахоїди.*10. *Crocidura suaveolens* Pall.—Мідиця звичайна білозуба.

Ці мідиці поширені на всій дослідженій території. Зокрема багато їх на Солоноозерній дачі, Потіївці, Джарилгачі, де вони часто попадаються в капканчики. Тут мідиці зустрічаються коло води в очеретах, в деревних заростях, в степу, полі. Якось ми здобули кілька мідиць під копицями сіна. Мідиці досить полохливі й при розкиданні копиць заздалегідь вибігають слід них. Мідиці білозубі зустрічаються тут також у приміщеннях. Рибалки повідомляли, що в куренях часто зустрічаються мідиці, які псують їх речі.

Білозубих мідиць здобуто 9 екземплярів. Їх виміри (в міліметрах) дано в таблиці 8.

Таблиця 8

Виміри <i>Crocidura suaveolens</i> Pall.	Довжина						Ширина		Довжина верхнього ряду зубів
	тіла	хвоста	ступні	черепа загальна	кондилобальна	черепа основна	вилець	міжкова	
Мат. № 51. Солоно-Озерне (Микол.), 15-XII 1935 р. . . .	62	30	11	18	18	16,1	—	4,6	7
Мат. № 52. Солоно-Озерне, 16-XI 1936 р.	56	32,9	10,8	17,5	16,6	16	—	4,2	6,8
Мат. № 53. О-в Джарилгач (Микол.), 9-VII 1935 р. . . .	—	24,6	10,5	—	—	—	—	—	—

11. *Sorex araneus averini* Zubko—Мідиця бурозуба Аверіна.

Поширення дніпровських бурозубок зв'язане з плавнями; тут вони зустрічаються частіше в кочкуватих сагах, а також і в самих плавнях. Число їх тут велике. Так, напр., в Китовій сазі (Гола Пристань) за кілька днів ми виловили капканчиками 22 мідиці. Попадаються вони в капканчики головно вночі, лише зрідка вдень (Абелінцев—Китова сага). Про поширення мідиць можна судити також по рештках з'їдених ними комах. Особливо багато попадалося решток крилець від з'їдених мідицями бабок.

Цікаво відзначити також, що в капканчики більше попадалися самці, а взагалі—більше молоді екземпляри. Так, напр., з 25 здобутих нами мідиць було лише 3 старих.

Щодо ареалу поширення *S. araneus averini* Zub., то границі його остаточно встановити ще не можна. Ймовірно, що саме ця мідиця, поширена крім Миколаївщини (наш матеріал) по півдню України: Одещина, Мелітопольщина тощо. Це питання має бути розв'язане при дальшому дослідженні фауни цих районів.

Здобуто бурозубок 25 екземплярів. Частина з них—у плавнях, частина в Китовій і Пеньковій сагах, на лівому березі Дніпра (Гола Пристань). Виміри (в міліметрах) указано в таблиці 9.

Таблиця 9

Виміри <i>Sorex araneus</i> <i>averini</i> Zubco	Довжина								Висота черепа	Довжина	
	тіла й го- лови	хвоста	задньої ступні	передньої ступні	вуха	черепа за- гальна	кондилоба- зальна	Ширина най- більша		верхнього ряду зубів	нижнього ряду зубів
Мат. № 1. ♂ 27-VII 1936 р. Гола Пристань. (Микол.) ¹	77	46,6	14,8	—	—	20,6	21	10,3	6,9	9,8	9
Мат. № 2. ♀ 6-VII	72	45	14,3	9,9	7,2	20,5	20,9	10,5	7	9,6	9,2
Мат. № 3. ♀ 25-VII . . .	72	45,5	13,8	—	—	20,2	20,5	9,9	7	9,5	8,5
Мат. № 4. ♀ 16-VII . . .	73	45	13,5	—	—	20	20,3	10	6,5	9,5	8,9
Мат. № 5. ♂ 26-VII . . .	75,5	46	14,1	—	—	20,5	20,8	10,2	7	9,6	9
Мат. № 6. ♀ 26-VII . . .	76,5	46	14,5	—	—	20,5	20,8	10,3	7	9,5	9
Мат. № 7. ♀ 21-VII . . .	71,2	45,8	14,1	—	—	—	—	—	—	—	—
Мат. № 8. ♀ 25-VII . . .	72,5	45,5	14,2	—	—	20,5	20,2	10,6	6,6	9,3	9
Мат. № 9. ♂ 19-VII . . .	68	45,5	13,7	—	—	20,1	20,5	10,5	7	9,6	8,9
Мат. № 10. ♂ 24-VII . . .	82,5	43	13,5	—	—	—	—	—	—	—	—
Мат. № 11. ♀ 24-VII . . .	75	40	14	9,5	5	19,9	20,1	10	6,5	9,8	8,9
Мат. № 12. ♀ 10-VIII . . .	69	44	14,5	9,5	6,5	20	20,2	9,7	6,7	9,2	8,8
Мат. № 13. ♀ 21-VIII . . .	74	43,2	13,7	—	—	—	—	—	—	—	—
Мат. № 14. ♂ 8-VII . . .	77	50	14,5	9,5	—	20,2	20,6	10,4	6,2	9,6	9
Мат. № 15. ♂ 8-VIII . . .	77	—	14,5	9,5	7	—	—	—	—	9,1	3,6
Мат. № 16. ♂ 11-VIII . . .	71,2	44	14,5	8,8	6,8	20,4	20,8	10,5	6,8	9,8	0,1
Мат. № 17. ♀ 22-VIII . . .	68,4	47,5	14,3	9,2	6,8	20,6	21,1	10,5	6,9	9,9	9,4
Мат. № 18. ♂ 20-VIII . . .	69	44	14	8,6	—	20,1	20,6	10,2	6,8	9,5	9
Мат. № 19. ♀ 20-VIII . . .	75	47	14	8,7	7,2	20,1	20,6	10,5	6,8	9	8,9
Мат. № 20. ♂ 2-VIII . . .	72,4	47	14	8,5	—	20,4	20,9	10	6,4	9,8	8,9
Мат. № 21. ♂ 2-VIII . . .	72,4	47	14	8,5	—	20,4	20,9	10	6,4	9,8	8,9
Мат. № 22. ♀ 9-VIII . . .	74	47,5	14,5	9,2	—	20,4	20,9	10,4	6,5	9,9	9
Мат. № 23. ♂ 7-VIII . . .	72,5	46,9	14,3	9,6	6,8	20,0	20,6	10,5	6,5	9,8	9
Мат. № 24. ♂ 10-VIII . . .	77,6	46,5	14,6	9	7,5	20,8	21,1	10,5	7	9,9	0,1
Мат. № 25. ♂ 24-VIII . . .	73	42,2	13,6	9	6,6	19,9	20,2	9,9	6,4	9,5	8,8

12. *Neomys fodiens mokrzeckii* Mart.—Рясноніжка.

Рясноніжка в районі нижнього Дніпра зустрічається спорадично. Про розповсюдження її в даному районі зібрано ще досить мало матеріалу. В музеї заповідника є лише один екземпляр з Голої Пристані.

Мат. № 52. Гола Пристань (Миколаївщина), 1932 р. Виміри (мм): довжина: тіла—70, хвоста—55, ступні—17,5, черепа загальна—22,2, кондилобазальна—22,5, основна—18,8; ширина міжочкова—4,6; довжина верхнього ряду зубів—8,9.

¹ Всі екземпляри здобуто в Голій Пристані на Миколаївщині в 1936 р.

13. *Erinaceus humanicus* Bar-Nam.—Іжак південний.

Іжаки досить поширені в районі й зустрічаються по всій території. Особливо багато їх в Солоно-Озерному, Івано-Рибальчому і Голій Пристані. Тут часто знаходять залишки від іжаків, з'єдених лисицями. Іжаки, здобуті автором (влітку), були заражені на кліщів (30—40 штук на одному екземплярі).

Здобуто 6 екземплярів. Їх виміри (в міліметрах) наведено в таблиці 10.

Таблиця 10

Виміри— <i>Erinaceus humanicus</i> Bar-Nam.	Довжина							Ширина		Довжина верхнього ряду зубів
	тіла	хвоста	задньої ступні	черепа	основна кондилобальна	вуха	черепа загальна	вигиць	міжкова	
Мат. № 60. Джарилгач, 16-VII 1936 р.	250	28	29	55,5	58,5	27	55,5	37,5	15,5	—
Мат. № 61. Солоно-Озерне, 7-VI 1935 р.	225	35	40	—	56	20	—	32	15	—

*Carnivora—Хижаци.*14. *Putorius putorius* L.—Тхір звичайний.

Звичайний тхір у районі нижнього Дніпра досить поширений (за винятком островів). За даними Голопристанської контори Укрпушнини, на протязі останніх трьох років зібрано 230 екземплярів лісових тхорів. Ці цифри свідчать про те, що лісовий тхір в даному районі є досить частим звірем і зустрічається в достатній кількості.

15. *Putorius evermanni* Less.—Тхір степовий.

Степовий тхір у дослідженому районі розповсюджений територіально значно ширше від лісового тхора, але чисельність його менша. Він зустрічається майже по всіх ділянках досліджуваного району. Автор знаходив нори степового тхора на Джарилгачі, Ягорлицькому півострові. Зустрічається він також на Потіївці, в Голій Пристані тощо.

Голопристанською конторою Укрпушнини на протязі трьох останніх років зібрано 120 шкурок степового тхора.

16. *Mustela erminea* L.—Горностай.

Авторові не пощастило здобути жодного екземпляра. Але Голопристанською конторою Укрпушнини в 1936 р. в селі Кардашинці прийнято дві шкурки горностаїв. Проф. Браунер указує на один екземпляр, здобутий в степах кол. Дніпропетровського повіту, що переховується в музеї Асканії Нової, і одночасно висловлює думку про те, що в плавнях Дніпра водиться досить багато горностаїв.

17. *Lutreola lutreola* L.—Норка.

У дослідженому районі норка зустрічається тільки в плавнях Дніпра та Лиману, де вона є досить поширеним звірем. Голопристанською конторою Укрпушнини за два роки—1934 і 1935—зібрані з різних районів (Гола Пристань, Збур'ївка тощо) 71 шкурка норки.

Ми здобули одну норку в плавнях нижнього Дніпра, коло Голої Пристані.

Мат. № 726. Гола Пристань (Миколаївщина). 3-VIII 1936 р. Виміри (мм): довжина: тіла—253, хвоста—248, ступні—59, вуха—22.

18. *Mustela nivalis* L.—Ласка.

Ласка досить поширена в районі нижнього Дніпра і зустрічається по всій території. Автор спостерігав ласок в Голій Пристані, Потіївці, Ягорлицькому Куті. За відомостями об'їзчика тов. Коломийченка, ласка водиться і на Джарилгачі. Ласки зустрічаються тут більше на полі під копами, в степу, коло осель і взагалі там, де вони знаходять собі здобич (мишей тощо).

Голопристанською конторою Укрпушнини за 1934 і 1935 роки з різних місць району було зібрано 70 шкурок ласок.

Ми здобули один екземпляр у Потіївці в заростях очерету коло артезіанського колодязя.

Мат. № 730. Потіївка (Миколаївщина). 1935 р. Виміри (мм): довжина: тіла—180, хвоста—47, задньої ступні—24, вуха—11,5.

19. *Vulpes vulpes* L.—Лисиця.

Лисиці досить розповсюджені в дослідженому районі. За статистичними даними Голопристанської контори Укрпушнини, за 2¹/₂ роки (1933—1935) в Голопристанському районі заготовлено 608 лисячих шкурок. Особливо багато лисиць зустрічається на території Чорноморських заповідників, де одна лисяча нора припадає пересічно на 40—50 га. Таке велике число лисиць на території заповідників пояснюється, поперше, тим, що їх приваблює сюди велика кількість птахів та зайців, а подруге—лисиці тут мають повний захист під час розмноження.

Ми обслідували на території заповідників понад 100 лисячих нир, при чому досліджено залишки їжі та зроблено аналіз зібраних екскрементів. На основі цих досліджень виявлено, що свої нори лисиці завжди риють на підвищених місцях, переважно в заростях різних рослин. Коло нир з виводками завжди можна спостерігати багато решток розірваних птахів, шкарлуп яєць, рідше рештки зайців тощо. При аналізі екскрементів (в липні й серпні) знайдено багато черепів нориці звичайної, а особливо комах (мраморного хруща, вовчка—*Gryllotalpa*) тощо.

В заповіднику на островах лисиці є шкідливими, особливо в період гніздування птахів. Під час гніздування лисиці знищують як самих птахів, так і їх гнізда, поїдаючи яйця тощо. Так, напр., на Джарилгачі коло однієї нори з виводком знайдено 37 розірваних хохотунів, багато шкарлуп від яєць і навіть одно ціле яйце. Лисиці також знищують тут багато зайців, особливо самиць під час вагітності. Так, напр., при відстрілі в 1935 р. зимою зайців на Джарилгачі виявлено, що великий відсоток здобутих зайців складали самці. Це говорить за те, що на островах заповідників чисельність лисиць має бути врегульована шляхом відстрілу тощо, інакше забезпечити охорону птахів тут неможливо.

Щодо систематичного визначення лисиць району Чорноморських заповідників, то, за А. А. Браунером (5), у степовій частині нашого Союзу має водитись лисиця степова—*Vulpes vulpes stepensis* Braun.

Ми переглянули до 10 шкурок лисиць і більше 30 черепів з різних місць дослідженого району. По забарвленню хутра і розміру черепів лисиці, що водяться в даному районі, стоять ближче до лисиць лісостепу (Полтавщина, Харківщина), цебто до підвиду—*Vulpes vulpes diluta* Ogn. У деяких екземплярів на спинній частині хутра виявляється блідо виражений червоний хрестоподібний узор.

Ми вважаємо, що в районі нижнього Дніпра поряд із степовою, дрібночереповою формою лисиць зустрічається й лісостепова форма.

Виміри (в міліметрах) цього виду лисиць наведено в таблиці 11.

Таблиця 11

Виміри. <i>Vulpes vulpes</i> L.	Довжина							Ширина	
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	черепна загальна	кодилобозальна	основна	вилиць	міжочкова
Мат. № 69. Івано-Рибальче (Микол.), 17-XI 1936	644	393	144	90	143	134,8	126,6	77,8	—
Мат. № 62. Івано-Рибальче, 17-II 1936 р. . . .	652	381	156	96	149	142,2	133,7	77,5	—
Мат. № 63. Івано-Рибальче, 17-II 1936 р. . . .	741	482	172	100	167	157,3	147,8	84,2	—
Мат. № 56. Джарилгач (Микол.), 1-II 1936 р. .	670	410	170	—	149,7	146,1	133,5	79,4	—
Мат. № 96. Івано-Рибальче, 24-I 1936 р. . . .	695	417	161	101	148	123,5	143,6	75,8	28
Мат. № 32—37. Джарилгач, 1-II 1936 р. . . .	620	360	170	—	148	136,5	144,7	73,5	27,8

Rodentia—Гризуни.

20. *Citellus pygmaeus brauneri* Mart.—Ховрах сірий.

Ховрахи сірі водяться майже по всій території дослідженого району, а саме: в Івано-Рибальчому, Солоно-Озерному, Ягорлицькому Куті, Потіївці й Голій Пристані. Ховрахи поширені також в Ново-Збур'ївці, Чупаківці, Пам'ятному, Бехтері, Нижній Федорівці, але зовсім не зустрічаються на островах (Джарилгачі, Тендері й інших).

За даними Голопристанської контори Укрпушнини, по району на протязі 1934—1935 рр. зібрано 865 шкурок ховрахів. Цифри свідчать про те, що ховрахів тут небагато.

При порівнянні наших ховрахів з ховрахами Полтавщини виявлено певну відміну в забарвленні хутра. Здобуті нами ховрахи мають значно світліше забарвлення, і на основному фоні біла плямистість недосить виявлена. Низ теж світліший.

Ще більша різниця в забарвленні виявилася при порівнянні з сірими ховрахами з Маріупольщини, які мають значно рудіший відтінок хутра. Це доводить, що сірі ховрахи на Україні утворюють кілька кольорових варіацій, можливо й географічно відокремлених. Ховрахи, що зустрічаються в нашому районі, належать до підвиду—*Citellus pygmaeus brauneri* Mart.

Ми здобули 4 екземпляри ховрахів. Виміри їх (в міліметрах) указано в таблиці 12.

Таблиця 12

Виміри <i>Citellus pygmalus</i> <i>braueri</i> Mart.	Довжина							Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	череп загальна	конди- лоба- зальна	основна	вилиць	між- окова	
Мат. № 31. Ягор- лицький Кут (Микол.), 17-VIII 1935 р.	100	35	35	5	43	40	—	27,1	7,8	16,2
Мат. № 32. Соло- но-Озерне (Ми- кол.), 17-VI 1935 р.	225	35	30	6	—	—	—	—	—	—
Мат. № 34. Івано- Рибальче (Ми- кол.), 4-III 1936 р.	233	50	36	—	46	44	39,4	34,5	10,8	16,6

21. *Marmota bobac Müller*—Бабак.

Бабаки в дослідженому районі водяться лише на Ягорлицькому Куті; сюди вони завезені 1930 р. з Асканії Нової. За цей час бабаки тут прижилися і значно розмножилися. Тепер число бабаків досягає 30—40 штук.

Бабаки оселялися в степу на ділянці, що належить радгоспові „Каракуль-експорт“. Надалі бажано цю ділянку землі взяти під догляд заповідника, тим більше, що вона межує з його територією.

22. *Cricetus cricetus tauricus* Ogn.—Хом'як звичайний

Хом'яки звичайні поширені по всій території району, за винятком островів. За роки 1934—1935 Голопристанською конторою Укрпушнини зібрано 260 шкурок хом'яків; це свідчить про їх порівняно незначну чисельність. За вказівками деяких авторів (О. О. Мігулін), в нашому районі зустрічається хом'як Таврійський—*Cricetus cricetus tauricus* Ogn. З огляду на обмеженість матеріалу це питання залишаємо без власних висновків.

Ми здобули 3 екземпляри цього хом'яка.

Мат. № 80. Івано-Рибальче (Миколаївщина). 20-III 1935 р. Виміри (мм): довжина: тіла—170, хвоста—34, задньої ступні—29, вуха—14, кондیلлобазальна—39; ширина: вилиць—21, міжокова—9; довжина носових кісток—13,5.

23. *Cricetulus migratorius neglectus* Ogn.—Хом'ячок сірий.

Сірі хом'ячки в дослідженому районі поширені всюди, за винятком островів. Особливо часто вони зустрічаються на Івано-Рибальчому, де інколи попадаються навіть у приміщеннях. Ми розкопали кілька їхніх нір на Солоноозерній дачі. Вони мали таку будову: хід у нору округлий (вертикальний); нора йде паралельно поверхні землі на глибині 20—25 см. Довжина нори—до 10 м. Перше від входу коліно має вигляд ломаної лінії; довжина кожного коліна—до 2 м. На середині довжини нори знаходиться дупло (з кулак завбільшки) з гніздом. Гніздо зроблене з дрібних корінців рослин і вимощене все-

редині пухом. По другий бік дупла, на віддалі 1 м, знаходиться запас харчу (насіння кавунів, соняшників, кураю тощо) вагою до 50—100 г.

Хом'ячки наші належать до підвиду *Cricetulus migratorius neglectus* Огп. Всього здобуто два екземпляри.

Мат. № 25. Івано-Рибальче (Миколаївщина). 17-VI 1935 р. Виміри (мм): довжина: тіла—104, хвоста—22, ступні—15, вуха—15, черепа конділобазальна—26,5; ширина: вилиць—15, міжокова—4,6; довжина носових кісток—12.

24. *Microtus arvalis* Pall.—Нориця звичайна сіра.

Ці нориці у нас досить поширені; зокрема часто зустрічаються на острові Джарилгачі, головню в центральній степовій частині. Їх тут можна ловити під копицями сіна, коло нір. Багато нориць було також виявлено в погядках сови.

На дослідженій території крім нориць сірих зустрічаються ще нориці гуртові, але обидва ці види ніколи не зустрічаються вкупі. Так, напр., на Джарилгачі, де багато є сірих нориць, зовсім не зустрічаються нориці гуртові. Навпаки, в Потіївському заповіднику нориці гуртові зустрічаються в степовій частині, тоді як звичайні нориці переважно живуть на полях.

На Ягорлицькому Куті, в тих місцях, де попадаються гуртові нориці, нам не довелося бачити звичайних нориць. Це дуже цікаве явище далі слід вивчити краще. Тут, напевно, в місцях розселення двох близьких видів має місце, в силу конкуренції, витіснення однієї форми другою. Цікаво простежити, як саме впливає культура на поширення і взаємовідношення цих двох видів нориць.

Нориць сірих здобуто 60 екземплярів. Виміри їх (в міліметрах) наводимо в таблиці 13.

Таблиця 13

Виміри <i>Microtus arvalis</i> Pall.	Довжина						Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	черепа загальна	конді- лоба- зальна	вилиць	між- окова	
Мат. № 37. О-в Джа- рилгач (Микол.), 14-VII 1936 р.	113	36	16	11	—	25,8	14,5	4,5	8
Мат. № 38. О-в Джа- рилгач, 14-VII 1935 р.	86	29	15	10	—	—	13	4	7,2
Мат. № 39. О-в Джа- рилгач, 4-VII 1935 р.	101	40	16	11	—	—	14	4,5	7,5
Мат. № 40. О-в Джа- рилгач, 13-VII 1935 р.	92	35	16	11	—	20,5	13	4,1	7,5
Мат. № 41. О-в Джа- рилгач, 13-VII 1935 р.	110	39	17	11	—	25,5	14,5	4,5	8,5
Мат. № 42. О-в Джа- рилгач, 14-VII 1935 р.	91	35	16	10	—	23	13,1	4	7,1

25. *Microtus socialis parvus* Sat.—Гуртова нориця.

Нориці гуртові є виключно південною степовою формою. В нашому районі вони найбільш поширені на Ягорлицькому Куті та в Потіївському заповіднику. На цих ділянках заповіднику можна спостерігати багато нір нориць гуртової. За нашим підрахунком, на Потіївській ділянці заповіднику є близько 20 000 колоній нір нориць

гуртової (розмір діляниці 2,275 га). У кожній колонії було 20—30 віднорків. Віддаль між колоніями—місцями 3—4 м. Колонії частіше зустрічаються на підвищених місцях. Нори зовсім відсутні на солончакових зниженнях.

Влітку 1936 р. на Потіївці й на місцях дослідженого району було досить багато гуртових нориць, і вдень часто можна було спостерігати, як вони перебігали в степу. За повідомленням ботаніка заповіднику П. С. Давидича, влітку 1936 р. гуртових нориць було так багато, що вони з'їли буркун на всіх дослідних ділянках. Буркун був з'їдений норицями вже тоді, коли він виріс до 10—12 см: від нього лишилися лише невеличкі стовбурці по 2—3 см заввишки.

Чисельність нориць у степах щороку різко міняється. В 1933 і 1934 рр. нориць було надзвичайно багато, в 1935 р., навпаки, зовсім мало, а в 1936 р. кількість їх знову збільшилась. В комплексі факторів, що зумовлюють коливання кількості нориць, провідну роль відіграють кліматичні фактори. В 1935 р. зима тут була надто сувора (ожеледі, вітри), що, безумовно, привело до зменшення кількості гуртових нориць.

Влітку на Потіївці ми розрили до 30 нір нориць, але жодної не пощастило знайти, хоч нори й були свіжі (відновлені). Зате нориці добре ловилися в капканчики: щоразу попадалося 5—6 штук на 10—12 капканчиків. Ловляться вони на приманку з хліба, картоплі, сала, а найкраще з лущиння кавуна.

Здобуто 10 екземплярів. Виміри їх (в міліметрах) наводимо в таблиці 14.

Таблиця 14

Виміри— <i>Microtus socialis parvus</i> Sat.	Довжина						Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	черепальної	конилобальної	вилуць	міжкокова	
Мат. № 55. Потіївка (Микол.), 24-VII 1935 р.	91	22	16	9	24	24	14	4,1	4,2
Мат. № 34. Потіївка, 24-VII 1935 р.	90	21	11	9	24	23,9	13,8	4	7,5
Мат. № 35. Ягорлицький Кут (Микол.), 10-VIII 1935 р.	90	21	14	10	24	23,5	14	4,1	7,1
Мат. № 36. Ягорлицький Кут, 15-VIII 1935 р. . .	91	20	16	9	23,5	—	—	—	—
Мат. № 844. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	91	20	15,3	8,3	—	23	13,9	4,4	7,4
Мат. № 845. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	89,6	21	15,5	8,7	—	24,7	14,4	5	7,5
Мат. № 846. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	104	20	14,7	8,5	—	24,5	14,9	4,4	7,8
Мат. № 847. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	95,3	19	14,7	9	—	23,5	14,3	4,5	7,6
Мат. № 848. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	99,5	22,5	15,6	8,6	—	24,5	15	4,5	7,5
Мат. № 849. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	103,8	20,6	15,5	8	—	24,4	15	4,5	7,6
Мат. № 850. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	83,5	19,5	14,6	8,6	—	22,9	13,9	14,5	7,7

26. *Ellobius talpinus* Pall.—Сліпачок.

На території дослідженого району сліпачків не знайдено; їх виявлено в суміжних районах—на Мелітопольщині, в Ушкальському районі тощо. Це говорить про можливість знаходження сліпачків і на території нижнього Дніпра.

Улюбленим місцем життя для сліпачків є балки, схили ярів, пустирі й призалізничні смуги землі. Зустрічаються сліпачки також на полях та городах, а особливо на засівах люцерни та пирію, де з'являються шкідливими.

Забарвлення хутра здобутих нами сліпачків характеризується певною одноманітністю: нам попадалися сліпачки лише з рудуватим забарвленням спини, сірими боками і ясносірим черевом. Чорні екземпляри жодного разу не зустрічались.

Зате у сліпачків різко виявлена вікова мінливість забарвлення. Молоді екземпляри світліші й мають ясносіре забарвлення спини й білувате черво.

Нами розкопано до 10 нір і здобуто до 40 шкурок та черепів сліпачків. На цей раз ми обмежуємося лише попередніми короткими відомостями про них, бо маємо намір подати більш вичерпливий матеріал в окремій монографії.

Мат. № 844. Ушкалка, Дніпропетровська область. 18-VII 1939 р. Виміри (мм): довжина: тіла 94,5, хвоста 13, ступні 20,1, черепа кондильобазальна 28,3, ширина вилиць 21, міжочкова 5,1; висота черепа 11,5, довжина носових кісток 8,1.

27. *Arvicola terrestris taurica* Ogn.—Нориця водяна.

Зустрічаються водяні нориці в дослідженому районі лише в сагах та плавнях Дніпра (Гола Пристань, Кардашівка тощо). Тут вони досить поширені. Конторою Укрпушнини по Голопристанському району заготовлено в 1935 р. 450 шкурок цієї нориці.

При обслідуванні Китової і Пенської саг влітку 1936 р. знайдено багато нір і поритих слідів водяної нориці. Нори йшли від кавани, що тут була прорита.

Крім того, майже біля кожного куща очерету були пориті невеличкі ямки. Очевидно, нориці, прогрибаючи землю, діставали коріння очерету, яким вони харчувалися. Коло саги на баштані знайдено також багато погризених кавунів. За всіма ознаками, тут водилося багато водяних нориць. Ми вловили їх капканчиками 14 штук в одній тільки Китовій сазі. Кожної ночі попадалися одна-дві нориці на три капканчики.

Найкращою приманкою для цих нориць був хліб та лушпиння кавунів. У капканчики ловилося більше самців, при чому частіше попадались молоді.

Більшість здобутих водяних нориць мали біле забарвлення кінчика хвоста; з білими кінцями хвоста попадались і старі, і молоді нориці. Хутро у молодих було рудіше, ніж у старих, що мали темно-чорне хутро.

Одного разу ввіймався живий самець, який прожив у неволі 6 днів. Він швидко звик до нових умов, їв зразу ж після того, як його впустили в клітку, поведився спокійно. Коли ж до нього доторкались паличкою, він підстрибував, ставав у загрозову позу й сильно пищав.

Харчем йому були—хліб, картопля, морква. Особливо любив він

гризти лущиння кавунів. Спав цей самець, підігнувши голову під тулуб між передніми ногами.

Нориці даного району належать до підвиду—*Arvicola terrestris taurica* Ogn.

Водяних нориць здобуто 14 екземплярів в Китовій сазі коло Голої Пристані. Відповідні виміри (в міліметрах) указано в таблиці 15.

Таблиця 15

Виміри— <i>Arvicola terrestris</i> <i>taurica</i> Ogn.	Довжина							Ширина		
	тіла	хвоста	вуха	задньої ступні	передньої ступні	кондилоба- зальна	основна	вилиць	міжкова	ззаду вилиць
Мат. № 801. Гола При- стань (Микол.), 25-VIII 1936 р.	178	110	17	36	11,8	40	36,4	25	5,6	16
Мат. № 802. Гола При- стань, 7-VIII 1936 р. .	177	100	18,5	30,2	11,5	40	37	24,6	5,6	15,3
Мат. № 803. Гола При- стань, 24-VIII 1936 р.	180	107	14	32	12,4	41,1	36,6	24	5,8	2
Мат. № 804. Гола При- стань, 27-VIII 1936 р.	185	110	15	30,9	12,2	41,5	37,4	24,8	5,3	16,1
Мат. № 805. Гола При- стань, 27-VIII 1936 р.	145	93	14,1	29,8	11,2	36,8	34	22,5	6,1	15,1
Мат. № 806. Гола При- стань, 25-VIII 1936 р.	148	92	14,5	29,5	11,3	38,7	31,4	23,6	5,9	15,5
Мат. № 807. Гола При- стань, 9-VIII 1936 р. .	150,5	94	15,1	31,2	11	37,5	33,4	23,3	6,4	15,4
Мат. № 808. Гола При- стань, 6-VIII 1936 р. .	130,2	60	16	29,2	10,5	34,8	31,6	20	6,1	14,9
Мат. № 809. Гола При- стань, 2-VIII 1936 р. .	141,5	91,5	14,3	29,8	10,1	36	32,1	21,5	6	14,8
Мат. № 810. Гола При- стань, 23-VIII 1936 р.	165	95	15	33	10,2	66,8	34	21,5	5,5	15,5
Мат. № 811. Гола При- стань, 25-VIII 1936 р.	140	100	13	30	10,8	37,3	34	22,1	6,1	15,5
Мат. № 812. Гола При- стань, 20-VIII 1936 р.	150	92,5	14,2	31	11,3	38	34	22,3	6,2	15,5

28. *Rattus norvegicus* Erxl.—Пацюк звичайний.

Звичайний пацюк зустрічається коло осель по всьому району, але найбільш поширений в Івано-Рибальчому, Голій Пристані і Потіївці.

При порівнянні наших пацюків з полтавськими й харківськими виявляється велика різниця в забарвленні хутра: у наших воно значно темніше.

Влітку 1936 р. ми зловили в капканчик молодого пацюка в плавнях коло Голої Пристані. Очевидно, сірі пацюки поширені тут також і в плавнях, що ми помічали й раніше (9). Здобуто два екземпляри в Івано-Рибальчому й Потіївці.

Мат. № 79. Івано-Рибальче (Миколаївщина). 8-VI 1935 р. Виміри (мм): довжина: тіла—255, хвоста—195, задньої ступні—40, вуха—22, кондилобазальна—48; ширина: вилиць—25,5, міжкова—8; довжина носових кісток—20; основна висота черепа—14,5.

29. *Apodemus agrarius nikolskii* Migul.—Польова миша Нікольського.

Поширення польової миші в досліджуваному районі тісно пов'язане з плавнями; тому вона зустрічається лише на території Івано-Рибальчого, Солоно-Озерного та Голої Пристані. Поширення цієї миші тут нерівномірне: в Івано-Рибальчому і Солоно-Озерному польові миші малочисленні: в капканчики попадаються лише поодинокі екземпляри. Більше цих мишей водиться у плавнях і сагах коло Голої Пристані. За одну ніч ми виловлювали капканчиками по 5—6 екземплярів (на 10—12 капканчиків).

У плавнях Дніпра, коло Голої Пристані, польова миша є одним із численних ссавців, що тут зустрічаються.

Здобуто 25 екземплярів. Відповідні виміри (в міліметрах) подано в таблиці 16.

Таблиця 16

Виміри— <i>Apodemus agrarius nikolskii</i> Migul	Довжина							Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	череп загальна	кондилобазальна	основна	вильць	міжкокова	
Мат. № 23. Івано-Рибальче (Микол.), 14-X 1936 р.	106,2	87	20	—	24,5	—	13	5	9,1	12,2
Мат. № 24. Івано-Рибальче, 6-VIII 1936 р.	102	92	19	—	22,9	—	12,4	4,8	9	13
Мат. № 813. Гола Пристань (Микол.), 17-VIII 1936 р.	83,2	62	18	18,4	21,4	—	12,1	5	—	—
Мат. № 814. Гола Пристань, 19-VIII 1936 р.	96	75,4	24	20	23,6	—	12,5	5,5	—	—
Мат. № 815. Гола Пристань, 19-VIII 1936 р.	90	73	20,1	20	23,3	—	12,4	5,5	—	—
Мат. № 816. Гола Пристань, 19-VIII 1936 р.	96	77	20	20,2	23,5	—	12,3	5,4	—	—
Мат. № 817. Гола Пристань, 19-VIII 1936 р.	94	72,5	20	20,9	24	—	12,2	5,1	—	—
Мат. № 818. Гола Пристань, 19-VIII 1936 р.	78	70	20	—	22,9	20	11,9	5,4	—	—
Мат. № 219. Гола Пристань, 4-VIII 1936 р.	95,5	78	20	—	23,6	20,9	12,7	5,1	—	—
Мат. № 220. Гола Пристань, 16-VIII 1936 р.	119	81,8	20	—	25	22,8	13,9	5,4	—	—
Мат. № 221. Гола Пристань, 16-VIII 1936 р.	98	64	20	—	24	20,9	12,7	5,5	—	—

30. *Micromys minutus* Pall.—Миша малесенька.

Миша малесенька належить до тварин водно-лучної формації. В районі заповідників вона зустрічається всюди, де є відповідні стації (Гола Пристань, Івано-Рибальче, Солоно-Озерне тощо).

За короткий час роботи нам пощастило здобути лише один екземпляр цієї миші. Зате знайдено багато гнізд, особливо на Солоно-Озерному та в плавнях поблизу Голої Пристані. Гнізда знаходились на стеблах осоки на віддалі 1 м від землі, були зроблені з подертого листя осоки та інших трав'яних рослин і всередині вимощені дрібніше подертим листям. Розмір—9 см у поперечнику.

Нам попалося кілька старих гнізд, частина з яких була підновлена свіжими рослинами. У старих гніздах завжди можна помітити один або два отвори.

Мат. № 824. Гола Пристань (Миколаївщина). 1936 р. Виміри (мм): довжина: тіла—63, хвоста—76, ступні—17,5, вуха—10, конділобазальна—19,6, основна—16,6; ширина: вилиць—11,2, міжочкова—4,5, довжина носових кісток—6,8.

31. *Sylvimus sylvaticus charkovensis* Migul.—Миша мала лісова.

Лісова миша—досить поширена тут форма. Вона зустрічається на Джарилгачі, Потіївці, Голій Пристані, Солоно-Озерному, Івано-Рибальчому та ін.

Особливо багато цих мишей в Івано-Рибальчому і Солоно-Озерному. Тут у лісових гайках за ніч попадалися по 6—7 мишей на 10—12 капканчиків. Цікаво, що на відкритих полянах жодної миші в капканчики не ловилося. Очевидно, на зиму вони перекочують з відкритих полян до лісу.

Лісові миші дослідженого району мають певні, яскраво виявлені відміни від малої миші московської, відрізняючись від неї не лише розміром хвоста (Мігулін—32), а й забарвленням та будовою черепа.

Здобуто 30 екземплярів з різних частин району. Виміри їх (в міліметрах) дано в таблиці 17.

Таблиця 17

Виміри— <i>Sylvimus sylvaticus charkovensis</i> Migul	Довжина							Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	черепа загальна	конділобазальна	основна	вилиць	міжочкова	
Мат. № 825. Солоно-Озерне (Микол.), 17-XI 1935 р. . . .	97	81	20	14	25,1	23,1	20	13,7	4	9
Мат. № 826. Солоно-Озерне, 10-XI 1935 р.	91,5	86	21	12,5	24,2	22,5	19	12	4,6	8,9
Мат. № 827. Солоно-Озерне, 17-XI 1936 р.	88	85	19,1	13	23	22,4	8,6	12,1	4,5	8,9
Мат. № 828. Солоно-Озерне, 17-XI 1935 р.	92	76	20,5	13,5	24,1	22	18,9	12	4,6	9
Мат. № 829. Івано-Рибальче (Микол.), 12-XI 1935 р. . . .	91	83	20	14	23,5	22	18	12	4,8	8,5
Мат. № 831. Солоно-Озерне, 17-XI 1935 р.	88	84	20,5	13,2	25	22,5	19	2	4,6	9,1
Мат. № 832. Івано-Рибальче, 12-XI 1935 р.	91	98,8	2	14	—	23,1	—	12	4,6	9,2
Мат. № 833. Солоно-Озерне, 17-XI 1935 р.	88	86	20,6	14	—	22,1	—	11,2	14,6	9,2
Мат. № 834. Івано-Рибальче, 14-XI 1935 р.	85	84	19,3	14	23,5	21,5	17,8	14,6	4,3	8,5
Мат. № 835. Івано-Рибальче, 14-XI 1935 р.	85	83,5	20,2	13,5	24	21,6	18,2	11	4,5	9
Мат. № 836. Івано-Рибальче, 17-XI 1935 р.	84,9	76	21	14	24	21	18	11	4,6	8,3
Мат. № 837. Солоно-Озерне, 17-XI 1935 р.	85	76	21,2	13	24	22	18,2	11,2	4,6	8,9

32. *Mus musculus hortulanus* Nordm.—Миша хатня південна.

Миша хатня південна зустрічається в Потіївці, Ягорлицькому Куті, Івано-Рибальчому, Солоно-Озерному, на Джарилгачі. Водиться вона тут у заростях очерету, в степу, на городах, у будівлях тощо. Хатня миша, що зустрічається в районі нижнього Дніпра, належить до підвиду південних—*Mus musculus hortulanus* Nordm.

Цікаво, що рівнобіжно тут зустрічаються курганчики, які, за даними Вал ь х а, нагрибає курганчикова миша.

В Івано-Рибальчому ми розрили 6 свіжозроблених курганчиків, але жодної миші там не знайшли. Ні одної курганчикової миші не попадалося і в капкани, що ми ставили коло курганчиків. Зате коло них нерідко попадалися хатні миші. Ми вважаємо, що ці курганчики нагрибає миша хатня південна, яка в умовах степу набула цих своєрідних біологічних навичок.

Свої курганчики на зиму миші роблять досить пізно (в жовтні—листопаді). Висота такого курганчика досягає півметра. Нагортаються вони з дрібно погризеного бадилля, полину та інших рослин і закриваються землею. Під курганчиком і коло нього пориті нори. Нагрибаються курганчики вночі, частіше в заростях різних бур'янів, кураю тощо. Здобуто 20 екземплярів з різних місць району. Виміри (в міліметрах) указано в таблиці 18.

Таблиця 18

Виміри— <i>Mus musculus hortulanus</i> Nordm.	Довжина						Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	кондилобазальна	черепа основна	вилиць	міжкова	
Мат. № 838. Потіївка (Микол.), 4-VIII 1936 р.	74	65	16,3	11,9	18,5	15,5	11	4,5	7,7
Мат. № 839. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	71,3	62,5	15,7	11,2	18,6	16,4	11	4,3	7,2
Мат. № 840. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	72	70	17	12,1	19,4	16,8	11,6	4,4	7,0
Мат. № 841. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	78	63	16,5	12,1	19,9	17,4	10,8	4,8	8,7
Мат. № 842. Потіївка, 15-VIII 1936 р.	76,6	65	16,5	12,8	19,9	7,5	11,3	4,3	8
Мат. № 843. Потіївка, 14-VIII 1936 р.	60,5	53	16,5	12,7	19	16,3	11,2	4,7	7,3
Мат. № 71. Потіївка, 24-VII 1935 р.	86	66	16	13	20,3	—	11,2	4,9	8,1
Мат. № 72. Солоно-Озерне (Микол.), 16-XI 1935 р. . . .	77	62,5	17,2	12,5	19,5	—	10,8	4	7,3
Мат. № 75. Ягорлицький Кут (Микол.), 18-VIII 1935 р. . . .	82	55	16	13	—	—	11,1	4	8
Мат. № 77. Солоно-Озерне, 16-XI 1935 р.	64	55	16	11,5	18,5	—	10	—	—
Мат. № 74. Солоно-Озерне, 15-XI 1935 р.	85	68,5	16,5	13	20,8	—	11,9	4	8,2

33. *Spalax polonicus* Mehel.—Сліпак.

Сліпаки досить поширені в дослідженому районі. Особливо багато їх зустрічається в Солоноозерній та Іванорибальчій дачах, де густота купок піску, нагорнутих сліпаками, місцями доходить до

81 штуки на 100 кв. м (8000 на 1 га); розміром такі ділянки бувають по кілька десятків гектарів.

Поширення сліпаків у районі зв'язане з поширенням піщаних арен (наявність м'яких ґрунтів). Ось чому їх зовсім немає на Джарилгачі, Потіївці та Ягорлицькому лівострові, яким властиві тверді солонцюваті ґрунти, що до того ж часто (місцями) заливаються водою.

Сліпаки будують свої нори на піщаних ґрунтах, на глибині 20—45 см. Для порівняння зауважимо, що, за даними С. І. Огнева, у Воронежській губернії (в чорноземних ґрунтах) сліпаки будують свої нори на глибині 7—20 см. Купки піску нариті сліпаками ніколи не бувають великі; пересічна ширина їх 50 см, висота 28 см. Розташовуються вони на поверхні, інколи по прямій, частіше по кривій лінії, на віддалі 3—4 м.

Цікаво відзначити таку характерну особливість сліпаків: коли відкрити в якомусь місці їх живу нору, то через 30—40 хвилин сліпак знову загортає отвір. Місцеве населення таким способом виловлює сліпаків. Сторож радгоспу ім. 12-річчя Жовтня на протязі літа виловив 130 сліпаків, які здав до контори Укрпушнини. Ми теж здобули кілька сліпаків у той час, коли вони підходили до відтулини, щоб загорнути її піском.

При порівнянні шкурок сліпаків дослідженого району і більш північних районів (Полтавщина, Київщина) виявилась різниця в забарвленні. Сліпаки з району нижнього Дніпра мають світліше забарвлення хутра.

Здобуто 10 екземплярів. Виміри (в міліметрах) указано в таблиці 19.

Таблиця 19

Виміри <i>Spalax polonicus</i> Mehel.	Довжина				Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	задньої ступні	черепа загальна	кондило-базальна	вильць	між-окова	
Мат. № 26. Солоно-Озерне (Микол.), 28-VI 1935 р.	225	26	52	50	39	8,7	20
Мат. № 27. Солоно-Озерне, 19-VI 1935 р.	240	27	51,5	50	38,1	9	19,8
Мат. № 28. Солоно-Озерне, 28-VI 1935 р.	245	27	46,2	45,2	35	9	17
Мат. № 29. Солоно-Озерне, 15-VI 1935 р.	215	26	55	55,2	40,5	8,9	21,2

34. *Alactaga jaculus* Pall.—Земляний заєць великий (або тушкан великий).

Великі тушкани поширені майже по всій території досліджуваного району. Найчастіше вони зустрічаються в Потіївці, Ягорлицькому Куті, Голій Пристані. Нори їх попадаються по дорогах, в степу тощо. Великі тушкани в нашому районі є нечисленним звірем, що доводять цифри заготовів їх шкурок в Голопристанському районі. За роки 1934—1935 заготовлено всього 100 шкурок тушканів.

Нами здобуто 3 екземпляри.

Мат. № 78. Гола-Пристань (Миколаївщина). 7-VII 1936 р. Виміри (мм): довжина: тіла—385, хвоста—205, задньої ступні—80, вуха—25,

черепа загальна—11, черепа кондیلлобазальна—36, ширина вилиць—27, міжочкова—11, довжина носових кісток—16,5.

35. *Scirtopoda telum falzfeini* Браун.—Кандибка (тушкан малий).

Кандибки поширені на Україні лише на придніпровських пісках. Це типовий представник пустинно-степової середньоазійської фауни. За даними Шарлеманя (57), кандибки проникли сюди в післяльодовиковий період, але, в силу своєї консервативності щодо вибору стацій, до цього часу залишилися тільки на придніпровських піщаних масивах.

У районі нижнього Дніпра кандибка зустрічається в Івано-Рибальчому (найбільше коло Вірменських кучугур), Солоно-Озерному, в Голій Пристані, а особливо в Волижиному лісі. Під час нашого перебування на Волижиному лісі влітку 1935 і 1936 рр. кішка обіжчика часто приносила вночі молодих задушених кандибок.

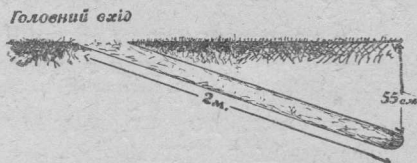

Рис. 2.

Рис. 3.

Мали вони таку будову: вхід у нору напів'яйцеподібної форми, висота 8 см, ширина 7 см (коло нір завжди розсипаний пісок). Головний хід нори поступово заглиблюється і закінчується сліпо на глибині 50—55 см від поверхні ґрунту. Довжина всієї нори досягає 180—200 см. Це перший тип так званих запасних нір, куди кандибки ховаються від ворогів, коли їх несподівано застать (рис. 2).

Зовсім іншу будову мають нори, де тушканчики перебувають удень (місцеве населення називає ці нори забитками). Ми викопали з нір-забиток 4-х кандибок. Нори-забитки можна розпізнати ранком, коли нагребений пісок коло забитого ходу нори ще залишається свіжим. Довжина забиток досягає 2¹/₂—3¹/₂ м, вхід у нору забивається піском на протязі 60—80 см.

Рис. 4.

Рис. 5.

лише одно коліно, а збоку від головного проходу, на віддалі 100—120 см, відходить віднорок, 40—45 см завдовжки (рис. 4). Бувають нори, де віднорки відходять у бік і теж утворюють подвійне коліно, що закінчується сліпо нарівні з головним входом (рис. 5).

Нори-забитки ніколи не бувають глибокі: головний прохід іде під ґрунтом на глибині 30—40 см і закінчується сліпо під землею на глибині 3—4 см (закритий отвір).

Цікаво, що ні в тимчасових норах, ні в забитках ми не знаходили дупла; замість цього в головному проході на місці роздвоєння нір буває незначне поширення, де тушкани перебувають під час сну. При розкопуванні нір-забиток тушкани пробираються в край нори, раптово пробивають тонкий шар поверхні піску (продох), вибігають на поверхню і знову ховаються в запасні нори. Нори-забитки завжди знаходяться поруч із тимчасовими норами, яких звичайно буває 4—6.

Ми також тримали кандибок у неволі на протязі кількох місяців. Вони швидко звикалися з новими умовами: через 2—3 дні вже вільно бігали по кімнаті в нашій присутності. Коли кандибок підкликали, вони підбігали до рук, зупинялися, але знову тікали, як тільки хотіли взяти їх в руки.

Удень кандибки більше спали, згорнувшись у клубок подібно до великого тушкана. Просипалися ввечері, коли темніло, не спали цілу ніч і весь час бігали по кімнаті; засипали вони тільки ранком, коли починало світати. Інколи кандибки просипалися вдень, розшукували їжу, наїдалися й знову засипали.

Малі тушкани рухаються швидко, тримаючись на задніх ногах, при чому спираються лише на пальці ніг. При зупинках вони спираються на всю ступню задньої ноги і кінець хвоста.

Іли кандибки в неволі насіння різних злаків та інших рослин; з особливою охотою гризли дику жито, вівсюк та лущиння з кавунів. Коли їм ставили воду, вони облизували краплі води на посуді.

У молодих кандибок хутро відрізняється від старих світлішим кольором: нижня частина тіла у них яснобіла, спина з яснорудуватим відтінком; ступня теж забарвлена світліше, ніж у дорослих.

Всього нами здобуто 12 екземплярів. Виміри їх (в міліметрах) наведено в таблиці 20.

Таблиця 20

Виміри <i>Scirtopoda telum</i> <i>falsifolii</i> Braun.	Довжина					Ширина		Довжина носових кісток
	тіла	хвоста	задньої ступні	загальна	конди- лобаза- льна	вилиць	між- окова	
Мат. № 67. Волижин ліс (Микол.), 14-VI 1935 р.	80	116	50	13	—	—	—	—
Мат. № 68. Волижин ліс, 14-VI 1935 р.	85	125	53	13	—	—	—	—
Мат. № 69. Волижин ліс, 14-VI 1935 р.	84	126	51	14	—	—	—	—
Мат. № 70. Волижин ліс, 19-VIII 1935 р.	85	126	54	15	—	—	—	—
Мат. № 63. Солоно - Озерне (Микол.), 17-VI 1935 р. . . .	102	145	51	15	28,5	19	10	12,5
Мат. № 64. Солоно - Озерне, 16-VI 1935 р.	120	145	50,3	16	28,1	20	11,4	13
Мат. № 65. Солоно - Озерне, 10-VIII 1935 р.	115	145	50,3	14	29	20	10,5	13,9

36. *Sicista nordmanni* Keys et Blas.—Мишівка.

Мишівка зустрічається найчастіше на Ягорлицькому півострові, Потіївці, а можливо й на Кінбурнській косі. На Ягорлицькому Куті мишівка була впіймана на солончаках коло соляних промислів. Раніш тут кілька разів мишівку спостерігав об'їжчик заповіднику тов. Зима. Мишівка знайдена також тов. Великановим на Солоно-Озерному в погадках сови.

Одного разу ми виявили мишівку у шлунку зимняка, вловленого в Солоно-Озерному 15-X 1935 р. Всього здобуто один екземпляр.

Мат. № 50. Ягорлицький Кут (Миколаївщина). 17-VIII 1935 р. Виміри (мм): довжина: тіла—56, хвоста—72, задньої ступні—15, вуха—12, конділобазальна—18; ширина вилиць—10, міжокова—4; довжина носових кісток—7,8.

37. *Lepus europeus transsylvanicus* Mat.—Заєць.

Зайці сірі є одним із численних звірів у дослідженому районі. За 1933 і 1934 рр. Укрпушниною по району заготовлено 33780 шкурок зайців. Велике число зайців у цьому районі безумовно пояснюється наявністю заповідників, де зайці знаходять собі притулок і захист під час розмноження.

Влітку зайці, особливо молодняк, сильно заражені кліщами і від цього часто гинуть. Кліщі впиваються скрізь у тіло; особливо багато їх буває у вушних раковинах. На одному молодому зайчаті ми знайшли коло 45 кліщів.

Систематичне положення зайців у районі нижнього Дніпра ще не зовсім з'ясоване. За попередніми авторами (О. О. Мігулін—29, 30), тут має водитися заєць, що населяє степовий край України—*Lepus europeus transsylvanicus* Mat. У майбутньому це треба перевірити на більшому матеріалі.

Здобуто 10 екземплярів. Їх виміри (в міліметрах) указано в таблиці 21.

Таблиця 21

Виміри <i>Lepus europeus transsylvanicus</i> Mat.	Довжина							Ширина		
	тіла	хвоста	задньої ступні	вуха	череп загальна	конділоба-зальна	основна	вилиць	між-окова	Довжина носових кісток
Мат. № 20. Солоно-Озерне (Микол.), 18-IX 1935 р.	543	102	112	136	96,2	68,3	82,8	47,6	22,16	42
Мат. № 28. Івано-Рибальче (Микол.), 14-I 1936 р.	580	133	145	145	105	392,2	80,3	47,8	24,14	48
Мат. № 31. Івано-Рибальче, 18-I 1936 р. .	566	126	152	143	101,1	188,3	77,7	46,7	24,13	43,2
Мат. № 17. Івано-Рибальче, 14-X 1935 р. .	560	120	153	142	99,6	86,7	77,1	47,3	21,12	45,8
Мат. № 21. Солоно-Озерне, 18-XI 1935 р.	552	108	147	135	100	87,4	76,1	45,7	19,9	45,2
Мат. № 33. Івано-Рибальче, 15-II 1936 р. .	615	109	145	137	101	98,3	89,3	48,2	—	—

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.

1. Аверин В. Г.—Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии. Харьков, 1915.
2. Браунер А. А.—Летучие мыши Крыма. Симферополь 1912.
3. Браунер А. А.—Млекопитающие Новороссии и Крыма. Семейство Muridae. Крысы, водящиеся в г. Одессе. 1916.
4. Браунер А. А.—Млекопитающие южной России. Крысы, водящиеся в г. Одессе.—Зап. Новоросс. о-ва естеств., т. 30, 1907.
5. Браунер А. А.—Млекопитающие Бессарабии, Херсонской, Таврической губ. Лисицы. Зап. Новоросс. о-ва исп. прир., т. 2.
6. Браунер А. А.—Сельскохозяйственная зоология. Госиздат Украины, 1923.
7. Браунер А. А.—Список млекопитающих заповедника Аскания-Нова. Вісті Держ. степ. заповідника „Чапли“, т. IV, 1928.
8. Бихнер—Млекопитающие. Брокгауз и Ефрон.
9. Воронов А. А.—Некоторые наблюдения над деятельностью общественной полевки *Microtus socialis* Pall. на пастбищах предгорного Дагестана. Бюлл. Моск. о-ва исп. прир., 1925.
10. Десятова-Шостенко Н. О.—Ботанічні дослідження надморських заповідників коси Джарилгача, Тендер та островів Бабиного і Смаленого. Мат. охор. прир. на Україні, т. I, 1928.
11. Зубко Я. П.—Матеріали до вивчення фауни ссавців Полтавщини. Тр. Харк. т-ва досл. прир., т. 15, 1930.
12. Зубко Я. П.—Матеріали до вивчення фауни ссавців району Державних чорноморських заповідників. (Рукопис).
13. Зубко Я. П.—Нариси фауни Chiroptera південного сходу Одеської області. Інст. зоол. та біол. Акад. наук УРСР. Збірн. праць зоомузею, № 20, 1937.
14. Зубко Я. П.—Новий підвид мідиці бурозубої—*Sorex araneus averini* subsp. nova. Праці н.-д. зоол.-біол. ін-ту ХДУ, т. 4, Харків, 1937.
15. Кесслер К. Ф.—Естественная история губерний Киевского учебного округа. Зоология. Киев, 1851.
16. Кириков—Экология фауны позвоночных Предуралья и Зауралья на их южной разграничительной линии. Зоол. журн., т. 14, 1930.
17. Кузнецов Б. А.—О некоторых закономерностях распространения млекопитающих по европейской части СССР. Зоол. журн., вып. I, 1936.
18. Колосов А. Н.—Заметки о фауне млекопитающих низовой Эмбы. Бюлл. Моск. о-ва исп. прир., вып. 7—8, 1935.
19. Кеппен—К истории тарпана в России. Журн. Мин. нар. прос., № 1, 1896.
20. Крокос В.—Наслідки геологічних обслідувань Нижньдніпряньського району. 1925 р. Мат. досл. ґрунтів України, т. I, вип. 3, СГ-7-КУ, Наркомзем, Харків, 1926.
21. Kaleniczenko—Series animalium a def. prof. Krynicki. Bull. d. Nat. Moscou, 1839.
22. Кесслер—Путешествие с зоологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 г.
23. Лавренко та Десятова-Шостенко—Рослини засолених ґрунтів Ягорлицького півострова в Херсонській окрузі. Вид. Центр. агрохем. лаб., Київ, 1928.
24. Лавренко Євген та Погребняк Петро—Матеріали до детальної геоботанічної районізації України.
25. Латышов В.—Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе, т. I. Греческие писатели. Прилож. к Зап. рус. археол. о-ва, 1823.
26. Мільютін М. Г.—Матеріали до вивчення ссавців Дніпропетровської округи. Тр. Харк. т-ва досл. прир., т. 15, 1930.
27. Мигулін А. А.—Мыши Северо-восточной Украины (бывш. Харьковской губ.). Тр. Харк. т-ва досл. прир., т. I, вип. 2, 1937.
28. Мигулін А. А.—Обзор грызунов Украины. Збірн. мат. у спр. р. шкідн., 1927—28.
29. Мігулін О.—Шкідливі й корисні звіри України. „Рад. селянин“, Харків, 1930.
30. Мігулін О.—Визначник звірів України. Держвидав України, 1929.
31. Мигулін А.—Нахождение вечерницы большой—*Nyctalus maximus* в делах Харьковской губ. Бюлл. о вред. сел. хоз., Харьков, № 5, 1916.
32. Мігулін О.—Новий підвид миші лісової—*Sylvimus sylvaticus charckvei* Migul. Інст. зоол. та біол. Акад. наук УРСР, 1930.
33. Махов Г.—Ґрунти України.—„Рад. селянин“, Харків, 1930.
34. Мензбир И. А.—Очерк истории фауны Европейской части СССР. БИГІ, 1934.
35. Мензбир М.—Орнитологическая география Европейской России, ч. Москва, 1882.
36. Меер—Повествование землемерное естествословное описание Очаковской земли, СПб, 1794.

37. Nordmann—Observation sur la Faune Pontique. Paris, 1840.
38. Огнев С. И. и Воробьев К. А.—Фауна позвоночных Воронежской губ. „Новая деревня“, Москва, 1924.
39. Огнев С. И.—Опыт описания фауны Московской губ., т. I, Москва, 1913.
40. Огнев С. И.—Звери Восточной Европы и Северной Азии, т. I. Госиздат Москва—Ленинград, 1926.
41. Огнев С. И.—Звери Восточной Европы и Северной Азии, т. II, Госиздат, Москва—Ленинград, 1931.
42. Переверзев В. В.—К вопросу о систематическом положении Харьковских лесных мышей. Бюлл. вред. сел. хоз., 1915.
43. Підоплічка І. Г.—Дрібні мамологічні замітки. Листок бор. з шкідл., № 3, Київ, 1925.
44. Підоплічка І. Г.—Хом'яки виду *Cricetulus migratorius* Pall.—Тр. фіз.-мат. від. Акад. наук УРСР, т. VI, вип. 3, Харків, 1927.
45. Прянішников О.—Ботанічна екскурсія на косу Тендер.—Мат. охор. прир. України, 1928.
46. Пиотровский О.—К вопросу о происхождении нижнеднепровских песков. (Читано 26 жовтня 1920 р. на Об'єдн. засід. Одеськ. т-ва природозн. і досл. каф. геогр. та геол.).
47. Пачоский И.—Материалы для флоры северной части Таврической губернии.—Зап. Новоросс. о-ва исп. прир., т. 31, стор. 31—32, 34—59. 1907.
48. Pallas—Bemerkungen auf einer Reise in die Südl. Statthaltschaften des Russischen Reichs in die Jahren 1733—94. Bände I—II Leipzig, 1803.
49. Пачоский И. К.—По пескам Днепровского уезда.—Изв. Гос. степ. запов. Аскания Нова, вып. I, Херсон, 1932.
50. Станчинский В. В.—Птицы Смоленской губ. Научн. изв. Смол. гос. ун-та т. IV, вып. I, Смоленск, 1927.
51. Соколов Н. О.—К истории причерноморских степей с конца третичного периода. „Почвоведение“, № 3, 1914.
52. Серебровский П.—История животного мира СССР. Ленобл. изд., 1935.
53. Thomas O.—*Sorex araneus peucnilius*. Thomas Annals and Magas. Nat. Hist., II Ser. 216, 1913.
54. Храевич—Нарис фауны Поділля, ч. I. Ссавці та птахи. Вінниця, 1925—26.
55. Шарлемань Н. В.—Млекопитающие окрестностей Киева. Мат. изуч. фауны Юго-зап. России, т. I, 1915.
56. Шарлемань Н.—До фауны Переяславщини. Щорічник Полтавськ. прир. музею.
57. Шарлемань М.—О нынешнем и прошлом распространении на Украине трехпалого тушканчика и других элементов пустынно-степной фауны. „Природа“, № 4, 1935.
58. Фенюк Б. К.—Биология тушканчиков. Мат. позн. фауны Ниж. Поволжья вып. 2-й, Саратов, 1927.
59. Формозов А. Н.—О перелетах летучих мышей (*Chiroptera Vespertilionidae*) Докл. Акад. Наук СССР, 1927.

РЕЗЮМЕ.

Фауна млекопитающих нижнего Днестра еще совсем мало исследована. А между тем изучение этого района очень важно для решения целого ряда вопросов теоретических (зоогеографических, экологических, биоценологических) и практических (борьбы с вредителями сельского хозяйства, охотничьего хозяйства и т. д.).

Данная работа выполнена на основе изучения материалов (коллекций и наблюдений), собранных во время летних полевых исследований на протяжении двух лет 1935—1936. Всего нами собрано около 500 экземпляров млекопитающих. Проведены наблюдения экологии и условий распространения млекопитающих данного района.

Исследуемая нами территория занимает самую южную часть СССР и относится к теперешней Николаевской области (в прошлом Днепропетровский уезд Таврической губернии). Сюда именно относится материковая часть, вклиняющаяся между Днестром и его лиманом—с одной стороны, и северным берегом Черного моря—с другой,

а также острова: Джерылгач, Тендер, Орлов, Долгий, Смаленый, Бабин (рис. 1).

Растительность территории нижнего Днепра довольно разнообразна и охватывает такие ботанико-географические районы: а) нижне-днепровский плавнево-песчаный район; б) надморский солонцево-солончаковый район; в) левобережный супесчано-песчаный район.

Фауна исследуемой территории нижнего Днепра сравнительно обеднена. Всего здесь встречается 37 видов и подвидов млекопитающих. В связи с неодинаковым распределением экологических условий (рельефа, почвы, растительности) всю территорию можно разделить на несколько различных экологических участков—комплексов стаций, которые характеризуются определенным составом фауны и могут быть выделены в такие зоогеографические участки второго порядка (рис. на стр. 51):

- 1) днепровские плавни,
- 2) песчано-гайковый комплекс стаций,
- 3) надморский солонцево-солончаковый комплекс стаций,
- 4) островной комплекс и
- 5) левобережный супесчано-степной комплекс.

Днепровские плавни—это заливная терраса нижнего Днепра, характеризующаяся наличием плавневой фауны. Здесь встречаются такие формы: мышь полевая (*Apodemus agrarius nikolskii* Migul.), мышь малютка (*Micromys minutus* Pall.), водяная крыса (*Arvicola terrestris taurica* Ognev), землеройка бурозубая Аверина (*Sorex araneus averini* Zubco) и другие.

Песчано-гайковый комплекс стаций занимает песчаные массивы второй террасы Днепра. Рельеф здесь разнообразный: голые песчаные кучугуры чередуются с равнинными задернованными песками, озерами и солонцеватыми понижениями. В котловинах часто встречаются рощицы—гайки (из дуба, березы, осины)—остатки прежних лесов. Этот комплекс стаций характеризуется наличием плавневой фауны—с одной стороны (мыши полевой, мыши-малютки, водяной крысы, землеройки бурозубой Аверина), с другой стороны—степной и пустынно-степной фауны: слепыша подольского (*Spalax polonicus* Mehel.), трехпалого тушканчика (*Scirtopoda telum falz-feini* Braun). Этот комплекс стаций также характеризуется большим количеством лесных мышей (*Sylvimus sylvaticus charkovenski* Migul.).

Надморский солонцево-солончаковый комплекс стаций—это полоса солонцов и солончаков, которая тянется по берегу Черного моря от Ягорлыцкого залива до Молочного лимана и дальше на восток. Этот комплекс стаций характеризуется присутствием таких млекопитающих: полевки общественной (*Microtus socialis parvus* Sat.), хомяка таврического (*Cricetus cricetus taurica* Ogn.), тушканчика большого (*Alactaga jaculus* Pall.), полевки обыкновенной (*Microtus arval* Pall.), землеройки белозубой (*Crocidura suaveolens* Pall.), мышевки (*Sicista nordmanni* Keys et Blas) и других.

Островной комплекс—сюда относятся все острова по берегу Черного моря: Джерылгач, Тендер, Долгий, Смаленый, Бабин. Часть этих островов материкового происхождения (Бабин, Смаленый), другие образовались благодаря намывной деятельности моря и состоят из песчаного ракушняка (Джерылгач, Тендер). Видовой состав млекопитающих островного комплекса довольно обедненный.¹ Здесь встре-

¹ На островах почти не встречаются млекопитающие, засыпающие на зиму (кроме ежа).

чаются такие млекопитающие: полевка обыкновенная, полевка общественная, лесная мышь, курганчиковая мышь, заяц, ласка, лисица, еж, землеройка-белозубка (всего 9—10 видов).

Левобережный супесчано-песчаный комплекс стаций характеризуется растительностью супесчаной степи. Эта территория прилегает ко второй террасе Днестра и теперь почти вся распаханна. В этой части района распространены такие млекопитающие: полевка общественная (*Microtus socialis parvus* Sat.), полевка обыкновенная (*Microtus arvalis* Pall.), мышь лесная (*S. sylvaticus charkovensis* Migul.), мышь курганчиковая (*Mus musculus hortulanus* Nordm.), суслик серый (*Citellus pygmaeus brauneri* Mart.), хомяк таврический (*Cricetus cricetus tauricus* Ogn.), хомячок серый (*Cricetulus migratorius neglectus* Ogn.), тушканчик большой (*Alactaga jaculus* Pall.), мышевка (*Sicista nordmanni* Keys et Blas.), слепушенка (*Ellobius talpinus* Pall.), землеройка-белозубка (*Crocidura suaveolens* Pall.) и др.

Фауна территории нижнего Днестра имеет ледниковую древность. Формирование ее происходило в послеледниковый период под влиянием, во-первых, восточных, среднеазиатских полупустынных элементов (реликт этой фауны—малый тушканчик и другие), а во-вторых—под влиянием лесо-степной и лесной фауны севера. Проникновение на территорию нижнего Днестра северных форм, лесных и плавневых, всецело связано с долиной Днестра и его лимана.

На фауне млекопитающих исследуемой территории в историческое время сказалось известное влияние человека. Многие животные, которые встречались здесь раньше, под прямым или косвенным влиянием человека были уничтожены. Давно исчезли в этом районе: олень (*Cervus elaph.*), косуля (*Capreolus pygargus* L.), сайга (*Saiga tatarica* L.), дикий кабан (*Sus scrofa* L.), тарпан (*Equus gmelini*), бобр (*Castor fiber* L.), байбак (*Arctomys bobac* Mull.) и другие. Прочие млекопитающие (хомяки, суслики, полевки, кажаны и т. д.), наоборот, в связи с изменением человеком природы края (распахивание степей, древесные насаждения, постройки) нашли себе тут соответствующие биотопы для своего распространения.

Современная фауна млекопитающих района нижнего Днестра, как уже указывалось выше, является сравнительно обедненной. Нами здесь установлено всего около 37 форм млекопитающих (см. табл. 2 на стр. 61—62), из коих часть указывается для данного района впервые: *Nyctalus noctula* typ., *Nyctalus leisleri* Kuhl., *Eptesicus serotinus* Schreb., *Spalax polonicus* Mehel., *Sorex araneus averini* Zubco и др.